

To norske byer i middelalderen – Oslo og Tønsberg før ca. 1300

JAN BRENDALSMO og PETTER B. MOLAUG

The aim of the article is to discuss similarities and differences between the two towns from their establishment until around 1300, primarily based on archaeological evidence, but also taking into account the written sources. According to the written sources, the origins of the two towns are very different, but archaeological investigations show many similarities. The two towns developed much in the same way, having similar habitation structure, roughly the same number of churches and monasteries. Oslo got the bishop's see for Eastern Norway around 1100, but Tønsberg might have been the most important site for the *vikverjabiskup* in the late 11th C. Both had royal palaces and fortifications. Although similarities are the most striking, there were also some differences due to natural conditions. Tønsberg had an advantage of its location on the main shipping lane along the Norwegian coast. This meant that the town at an earlier stage became part of the foreign trade network and became an important military stronghold. Oslo was innermost in the fjord but had a much larger catchment area. Nevertheless, none of the towns had a share in the most important economy in their time, like Bergen and in part Trondheim: the trade with stock fish. Economically, they remained towns where the elite converted their land rent products.

Innledning

I de to byene Tønsberg og Oslo har det vært omfattende arkeologiske undersøkelser, ikke minst fra 1970-tallet og framover. Det er vårt utgangspunkt at arkeologiske kilder og arkeologisk metode i større grad enn hva som gjenspeiles i historieverkene kan bidra med kunnskap som har betydning for forståelsen av byoppkomsten og den eldste byutviklingen. Vårt mål med denne artikkelen er å diskutere forskjeller og ulikheter mellom disse to byene med utgangspunkt i de arkeologiske kildene. Kan arkeologiske og skriftlige kilder belyse forhold som kan tyde på at samfunnseliten favoriserte den ene eller den andre av de to lokalitetene Oslo eller Tønsberg til forskjellige tider fram til ca. 1300? Vi mener resultatene kan gi en dypere forståelse av verdien av det arkeologiske kildematerialet, men også av deler av den østnorske historien i denne perioden.

Byetablering i skriftlige kilder

Snorre tillegger de fleste norske middelalderbyene en tilblivelseshistorie knyttet til forskjellige konger. Nidaros ble ifølge Snorre således grunnlagt av Olav Tryggvason (995–1000) eller også Olav Haraldsson (1015–1028), Bergen av Olav Kyrre (1066–1093) og Sarpsborg av Olav Haraldsson (1015–1028). Om Oslo heter det: “Kong Harald [1046–1066] let byggje ein kjøpstad aust i Oslo, og sat der tidt; for det var godt om tilførsler der, og det var rike bygder omkring. Der var det lagleg å vere når han skulle verje landet mot danene eller når han ville gjere hærferd til Danmark, som han ofte gjorde, jamvel om han ikkje hadde stor hær ute” (Soga om Harald Hardråde kap.58). Det har vært antatt ut fra de historiske hendelsene at etableringen må ha skjedd ca. 1050. Dette årstallet ble brukt ved feiringen av Oslos 900-årsjubileum i 1950 (Fischer 1950).

Tønsberg og noen andre middelalderbyer mangler derimot en tilsvarende myte. For Tønsberg sin del heter det kun om Harald Hårfagre (ca. 900 – ca. 931) at han besøkte Tønsberg før og etter Hafrsfjordslaget: “Kong Harald kom med hæren sin aust til Vika [*austr i Vik*] og la inn til Tønsberg; der var det kjøpstad”, hhv. “Kong Harald for om vinteren ut til Tønsberg med skipa sine, budde dei til og styrte aust over fjorden” (Soga om Harald Hårfagre kap. 13 hhv. kap. 15, jf. Nilsen 1976: 64). I ettertid er *kaupstaðr* blitt oversatt med kjøpstad, slik det allerede framgikk av tittelen på presten Jens Müllers beretning fra 1750: “Beskrivelse over den ældste Kjøbstad i Norge, Tønsberg”. Til tross for at begge byhistorikerne Helge Gjessing (1913: 8f) og Oscar Albert Johnsen (1929: 64) formulerte seg mer nyansert mht. stedets tidlige fase, så blir Müllers formulering i dag viderefremidlet på kommunens nettside: “Tønsberg er Norges eldste by, regionsentrum og Vestfolds fylkeshovedstad. Byen ble grunnlagt i 871 og kan fortelle om sin dramatiske historie” ([http://www.tonsberg.kommune.no/cms/cms.nsf/\\$all/6219AoA92F77B5EDC125733F00373003](http://www.tonsberg.kommune.no/cms/cms.nsf/$all/6219AoA92F77B5EDC125733F00373003)).

Oslo er nevnt første gang i den legendariske Olavssagaen. Her heter det at Olav Haraldsson i 1021 etter kristningsferd på det indre Østlandet dro innom Oslo og var der noen netter (“*til osloar oc var þar nockorar nætr*”, Nilsen 1976: 179). Dette er lenge ikke blitt tillagt noe vekt for en tidligere datering av Oslo som by. Tvert imot er det foreslått at navnet Oslo i denne sammenheng kan være en sekundær betegnelse brukt av sagaforfatteren (Nilsen 1976: 181). Det samme gjelder bruken av navnet “Oslofjorden” om hendelser på Olav Haraldssons tid (Nilsen 1976: 179). I ettertid har resultater fra arkeologiske undersøkelser likevel vist – som for Nidaros (Christophersen & Nordeide 1994) – at det er et visst samsvar mellom tolkningen av det arkeologiske og det skriftlige kildematerialet (Schia 1991: 122–132). Et tils-

varende samsvar mellom skriftlige og arkeologiske kilder har ikke latt seg gjøre å belegge fullt ut for Tønsberg (Brendalsmo 1994). Historikeren Claus Krag inntar f. eks. en litt avventende posisjon når det gjelder Tønsbergs alder som by (Krag 2000: 160).

Som Johnsen formulerte seg om det eldste *Túnsberg*: “Når sagaene sier, at der var *kaupstaðr* i Tønsberg allerede i begynnelsen av Harald Hårfagres regjering, må ordet tas i den mening det hadde i det 9. og 10. årh., og den gang betydde *kaupstaðr* rett og slett handelssted, markeds plass” (Johnsen 1929: 64). Det er med Olav Haraldsson at termen *bær* blir den vanlige for å betegne Tønsberg (Nilsen 1976: 69f), samtidig som Snorre understreker at det var et viktig vårmarked på stedet tidlig på 1000-tallet (“Om våren for han til Tønsberg og gav seg til lenge der, medan det var på det største med kjøpstemna [*kaupstefna*] og tilførsla”, Soga om Olav den heilage kap. 128).

For Oslo er utviklingen i bruken av termer om lag den samme som for Tønsberg, men med senere bruk av termene *kaupstaðr* og *bær*. Om etableringen under Harald Hardråde (1046–1066) skriver Snorre “Kong Harald let bygge ein kjøpstad aust i Oslo, og sat der tidt” (Soga om Harald Hardråde, kap. 58). Fra og med kong Sigurd Jorsalfarer (1103–1130) blir termen *bær* den vanlige (Nilsen 1976: 184f).

Hva som berettes i denne type skriftlige kilder gir likevel ikke grunnlag for absolutte slutninger om det enkelte stedet, da kildene ikke er skapt med det formålet for øyet. Dette blir tydelig når det gjelder Oslo, i og med at lite skjedde der på 1000-tallet som Snorre eller andre sagaforfattere fant interessant å ta med i sine beretninger. Likevel kan den varierte bruken av ord til forskjellige tider gi en overordnet forståelse av sagaskrivernes oppfatning av et steds karakter eller funksjon mht. graden av urbanisering, slik Nilsens undersøkelse viser. “Betydningsinnholdet i *kaupstaðr* synes opphavelig å ha vært nøye knyttet til det funksjonelle aspektet: et sted hvor det foregår *kaup* (...) Likevel står det som avgjørende sannsynlig at det [*kaupstaðr* og *kaupboer*] reflekterer et språklig distinksjonsbehov, skapt av handel og gryende urbanisering: Sammensetningene *kaupstaðr* og *kaupboer* må være opphavelige, *staðr* og *boer* sekundære bytermer” (Nilsen 1976: 308).

BYETABLERING I DEN ARKEOLOGISKE DISKUSJONEN

Det avgjørende er likevel hvorvidt det er overensstemmelse mellom forskjellige typer skriftlige kilder og arkeologiske funn. På 1980- og 1990-tallet benyttet arkeologene følgende bydefinisjon: “Kongelig anlagte, regionale makt- og administrasjonssentra” (Christophersen 1982: 105). For å operasjonalisere definisjonen i forhold til kildematerialet ble det fokusert særlig på forekomsten av tomtegrenser eller *parsellgrenser*, da dette ble oppfattet som kvintessensen av en anlagt by (Schia 1987: 171, Tesch 1990, Brendalsmo 1994: 30f). Betydningen av parseller i forbindelse med by-

etablering er i Norge senere spesielt blitt diskutert av Gitte Hansen (Hansen 2005). Når det i løpet av 1980-tallet og senere er blitt påvist stadig flere parsellerte utvekslingssteder fra yngre jernalder i Skandinavia, derunder Ribe i Jylland (Bencard & al. red. 1981 –), Kaupang i Vestfold (Skre 2007) og Gokstad i Vestfold (Bill 2013), ble det klart at dette strukturelle kriteriet ikke kunne være avgjørende for hvorvidt en bebyggelse var en by eller ikke, alternativt at definisjonen på en by måtte bli mer generell (Skre 2007: 47, 452–54).

Fokuset måtte flyttes til det som utgjorde den kvalitative forskjellen på merovingertidens og vikingtidens emporier og andre tidlige sentralsteder og middelalderens byer. Emporiene var utvekslingssteder for samfunnseliten, der det ble utvekslet det en kunne kalle luksusobjekter, ofte fra fjerntliggende opphavsområder, og der det forekom en viss produksjon av luksusgjenstander på stedet (Hodges 1982, Skre & Stylegar 2004). Dagfinn Skre går riktignok mot en slik oppfatning og bruker betegnelsen by (Skre 2008: 340–42, jf. Stylegar 2009: 67f som omtaler Kaupang som et urbant samfunn med en tydelig handels- og handverkskomponent – et B-emporie), men det gjenstår at det utvilsomt er en forskjell i utvekslingens karakter i et sted som Kaupang og i byer som Oslo og Tønsberg.

En middelalderby ble etablert “first of all, for itself, for its own needs. It existed autonomously and itself began to create a hinterland, by giving economic importance to the region” (Nosov 1992: 4). Utgangspunktet var de store jordeiernes behov for å konvertere landskyldsprodukter og eget produksjonsoverskudd til varer de ønsket å skaffe seg. Etter hvert som denne gruppen mennesker eller deres representanter bosatte seg på parsellene i byen, ble det i tillegg behov for tilførsler av nødvendighetsartikler ut over hva de selv kunne produsere innenfor byens takmark eller overføre fra egen produksjon. Dermed ble omlandets produsenter i enda større grad trukket inn i byens økonomi.

En annen viktig forskjell mellom middelalderbyer og vikingtidens emporier er at det i middelalderbyene raskt ble etablert en fast bosetning knyttet til kongens og den øvrige elitens administrasjon av utvekslingen, eller knyttet til middelalderens religiøse praksis. Disse bosetningene var rimeligvis mer omfattende enn hva vi finner i de nordiske emporiene. Et tredje karakteristikum er brygger for mer dyptgående fartøyer, samt store lagerbygninger for oppbevaring av massevarer fra landbruket.

Dette medfører at en middelalderby kjennetegnes arkeologisk ved i første rekke tykke kulturlag, bestående først og fremst av dyre- og menneskemøkk, husholdningsavfall og bygningsrester/-avfall. Dette forutsetter selvsagt at bevaringsforholdene har tillatt det. Dernest kjennetegnes den ved forekomsten av bygninger knyttet til kongens administrasjon, til elitens behov for lagerplass og transport, og til religionsutøvelsen. I

tillegg vil det i middelalderbyene, til forskjell fra i emporiene, være spor av handverkere som forsynte stedets beboere med nødvendighetsprodukter for det daglige behov.

Det var likevel ikke slik at samtlige norske byer tiltrakk seg like mange mennesker, eller var like viktige i sin samtid økonomisk sett. Helle (2006: 18) formulerer dette forholdet slik: "Om urbaniseringsprosessen har nådd så langt at den har resultert i virkelige byer, blir et historisk-relativt vurderingsspørsmål, der svaret ikke minst avhenger av bosetningstetthet og folketall for øvrig i de områdene der tettentre utvikler seg. I forhold til dette må en vurdere hva en vil kreve av befolkningsstørrelse, tetthet i bebyggelsen, grad av spesialisert sysselsetting og andre strukturelle terskelnivåer for å kalle et flerfunksjonelt sentralsted og/eller knutepunkt for en by". Det finnes en rekke eksempler på at tettsteder kunne etableres for så å bli forlatt (Brendalsmo 2009, 2011). Den viktigste årsaken til at norske byer var sterkt utsatt for å miste sin funksjonelle betydning, til forskjell fra øvrige vesteuropeiske byer, var at de var svært avhengige av utenlandshandel. Dette hang nært sammen med det forhold at eliten gjennom byene ikke i tilstrekkelig grad evnet å trekke landsbygda inn i byenes økonomi (Holt 2009, jf. Helle 2009: 249f). Blant annet synes myntbruken i Norge å ha vært begrenset til mindre transaksjoner, framfor alt i byene (Pettersen 2000: 205f).

Dette medførte at den økonomiske eliten fokuserte sine interesser til den eller de byene som hadde en sentral part i samtidens viktigste internasjonale økonomi (se fig. 1). For norske byers del var det tørrfiskhandelen. Bergen og til dels Trondheim fikk del i denne på grunn av sin beliggenhet i forhold til områdene hvor de store fiskeriene fant sted, mens de øvrige byene i større eller mindre grad ble opprettholdt ved at eliten fortsatte å konvertere landbruksprodukter i vid forstand. Det faller derfor rimelig å se erkebiskopens residens i Bergen som uttrykk for en slik prioritering, da han var en tung aktør i tørrfiskhandelen, til tross for at han hadde sin hovedresidens i Nidaros.

Hvilken posisjon en by hadde gjennom middelalderen, speiles arkeologisk i første rekke ved kvantitative forhold, dernest ved kvalitative. En måte å måle viktigheten på er ved å se på byens fysiske utstrekning, og i den sammenheng også kulturlagens tykkelse innenfor bygårdene.¹ Begge disse forhold viser til mengden mennesker på stedet, samt aktivitetsnivået i form av bl.a. avfallsmengden. Et annet mål er antall og

¹ Kulturlagstykkelse i seg selv og alene er ikke et absolutt mål på aktivitetsnivå, da håndteringen av avfall i byene endret seg over tid. I de tidlige fasene, da aktiviteten og bebyggelsestettheten var lav, og husdyrhold i byene var svært vanlig, ble gjerne avfallet værende innenfor parsellene. Med større aktivitet og tettere bebyggelse ble avfallet i stor grad transportert bort, gjerne for utfyllinger i strandsonen eller andre steder, men også brukt til jordforbedring. Tykkelsen på kulturlagene er likevel en god indikator der bevaringsforholdene er sammenlignbare.

Fig. 1. Norske byer i middelalderen (nåværende riksgrense). Etter Helle 1977.

varianter av sedentære handverkere.² Også disse er synlige ved sitt spesifikke avfall, men også gjennom rester av arbeidssteder. Et tredje mål er antallet og størrelsen på de offentlige institusjonene: residenser for konge og biskop, kirker, klostre og fromme stiftelser. Spesielt biskopene, kannikene og klostrene, men også til en viss grad prestene ved hovedkirkene var avhengige av byene for å konvertere de store mengdene naturalier som de dro inn i landskyld og også tiende. Selve utvekslingen er noe vanskeligere å dokumentere arkeologisk, men den vises indirekte ved bl.a. brygger, lagerbygninger, sjøboder, mynt, vareplomber og importgjenstander som keramikk.

Diskusjonen om Oslo og Tønsbergs historie er et generelt spørsmål om kildematerialets representativitet, så vel det skriftlige som det arkeologiske. Det er et begrenset antall middelalderbrev som er bevart fram til vår tid, anslagsvis 1–2 % (Pettersen 2013), og brev fra tiden før sent 1200-tall er meget sjeldne. Forfatterne av kongesagaene hadde et sosiopolitisk program som medførte en sterk seleksjon med hensyn til hvilke faktiske opplysninger som var relevante å formidle (Sandvik 1955). Når det gjelder det arkeologiske kildematerialet, har moderne fjerning av kulturlag samt reduksjon i de resterende lagenes innhold av organisk materiale pga. drenering i mange områder betraktelig redusert deres utsagnspotensiale for forskningen. Eldre utgravninger holder oftest ikke den nødvendige faglige standarden til at mer detaljerte opplysninger skal kunne leses ut av rapportene eller det ivarettatte kildematerialet. Dessuten er som regel verken eldre eller nyere utgravninger gjennomført på steder bestemt av forskningsbaserte problemstillinger og interesser, men der samfunnsmessige behov for inngrep i grunnen har medført arkeologiske undersøkelser. I tillegg er det forskjeller mellom Oslo og Tønsberg mht. hvilke deler av middelalderbyene som er undersøkt arkeologisk. Det er likevel forsvarlig å benytte disse og andre kilder som grunnlag for kvalitativ kulturhistorisk analyse så lenge problemstillingene står i forhold til kildegrunnet, i og med at det i hovedsak er de overgripende strukturelle og funksjonelle sidene ved de to byene vi ønsker å belyse i vår undersøkelse. I det følgende vil vi presentere det foreliggende arkeologiske kildematerialet for Oslo og Tønsberg, organisert i forhold til de ovenfor oppsatte kriteriene.

² Omreisende handverkere eller handverk som bigeskjeft medfører langt mindre avfall enn avfall fra full tids sedentære handverkere, og slikt avspeiles gjerne i det arkeologiske materialet.

Tiden fram til ca. 1200

OSLO FØR CA. 1000

Topografisk ligger middelalderbyen Oslo som et trekantet landstykke mellom Bjørvika i vest og Alnaelva i sørøst (fig. 2). Mot Bjørvika er det en svak helling. Mot Alnaelva er hellingen betydelig brattere. Mellom disse skråningene er det en svak rygg som heller nedover mot Øra, det lave, sandige neset der Alnaelva og Bjørvika møtes. På det området som etter hvert ble dekket av bybebyggelse i høymiddelalderen dreier det seg om et fall fra ca. 17m øverst til ca. 5 m og lavere nederst, alt i forhold til middelvannstand (NN1954). Havnivået omkring år 1000 var trolig ca. 5m høyere enn i dag. Undergrunnen består av leire, og over denne er det et lag sand av vekslende tykkelse, ofte mellom 40 og 80 cm. Begge deler er marint avsatt. Noen steder forekommer det mer omfattende lag av sand og grus, avsetninger fra Alnaelvas tidligere løp.

I den nordre delen av middelalderbyen, oppe i skråningen ned mot Bjørvika, ble det funnet ardspor fra en åker dyrket i to faser i vikingtiden og også spor av bebyggelse (Molaug & al. 2000, Molaug 2008). Det finnes klare indikasjoner på at det samme åkerområdet har hatt en større utstrekning mot sør. Dette kommer fram i tegningsmaterialet fra området ved Hallvardskirken fra Gerhard Fischers og Cato Engers utgravninger der på 1920-tallet. Området med åker må ut fra dette ha vært minst 75 m i nord-sørsørlig retning, sannsynligvis mer, og bredden var mer enn 20 m. Åkeren er datert ved radiologisk datering av plantemateriale i ardsprene til 900- og 1000-tallet (965–1015 e. Kr., hhv. 1015–1225 e. Kr., Molaug 2008: 76). Jordlag umiddelbart over ardsprene er ved to radiologiske dateringer tidfestet til 885–1000 henholdsvis 975–1150 (Molaug 2008: 77).

I det samme området er det også funnet stolper fra bygninger samt ildstedsmateriale som er radiologisk datert til 885–1025 (Molaug 2008: 77). Disse bygningene er orientert som den senere bybebyggelsen på stedet, men her kan nok det naturlige terrengfallet ha vært bestemmende. De registrerte bygningene har ikke vært store. Bredden er bare vel 3,5 m og lengden øst-vest ukjent men minst 7 m. Forekomsten av åker og bygninger er likevel klare indikasjoner på at det har vært en gårdsbebyggelse her, dvs. ikke bare åkre som har tilhørt en nærliggende gård som f.eks. Volin (sml. Vålerenga). Volin lå 650–1200 m nordøst, ovenfor bergknatten Galgeberg, i middelalderen kalt Marterstokker.

Navnet “Geilene”, brukt om en gate i området nord for Hallvardskirken i flere sagaberetninger fra 1200-tallet, harmonerer også med at ett eller flere gamle veifar har opprinnelse i fegater fra et gårdstun.

Lengre sør i området for middelalderbyen, ved det senere Vestre strete, er det ikke funnet spor av eldre åkerarealer, selv om jordsmonnet tilsynelatende er det

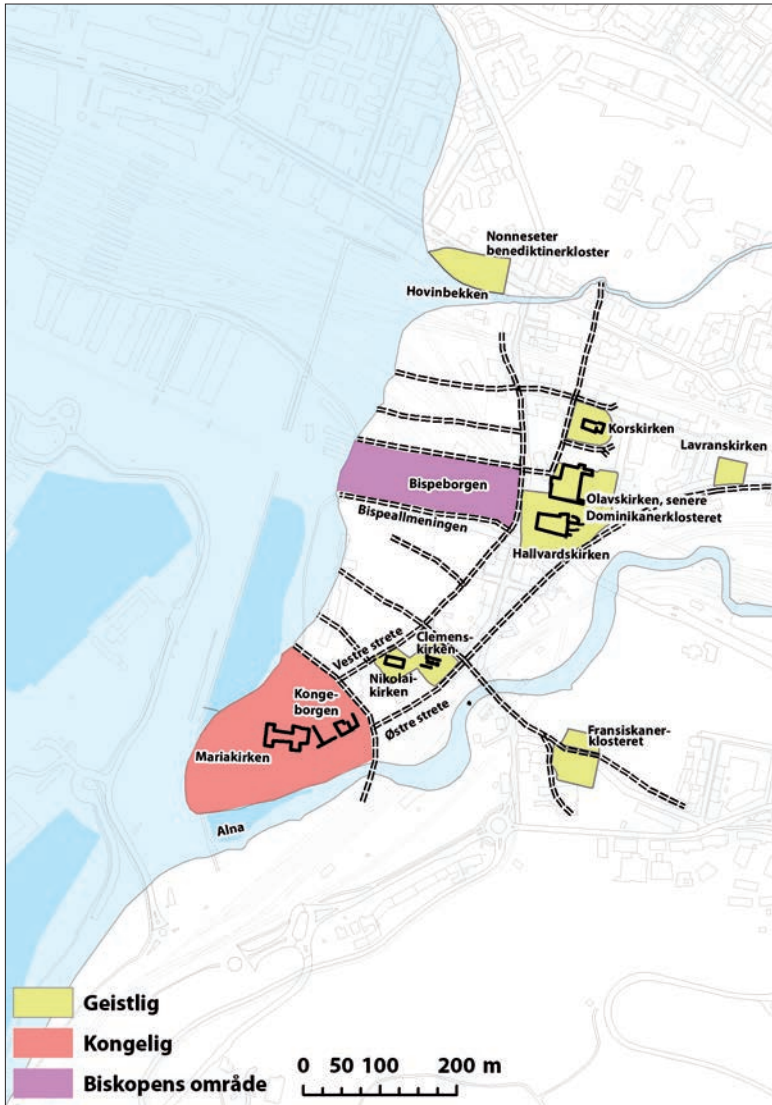

Fig. 2. Oslo i høymiddelalderen. Etter Schia 1991 med tilføyelser. (Teknisk utførelse: Troels Petersen, NIKU.)

samme som lenger nord. Det er selvsagt ikke umulig at det har vært åkre i andre deler av dette området, men kanskje heller at det har vært eng eller beiteland. Det er ikke funnet spor av forhistoriske bygninger her. En plankebrønn radiologisk datert til ca. 690–890 kunne imidlertid indikere bebyggelse fra yngre jernalder (Schia 1987: 163, 389f, Molaug 2008: 77). Men fordi denne ble funnet rett under en flettverksbrønn fra midten eller siste halvdel av 1000-tallet, kan dette ikke tillegges avgjørende vekt. Det kan dreie seg om gammelt, gjenbrukt materiale, men det er ikke umulig at det virkelig er en så gammel brønn.

Fra sagaene og andre skriftlige kilder finnes det et par sentrale opplysninger som nok bekrefter aktivitet i dette området på 900-tallet eller tidligere. Navnet Oslo må reflektere en bosetning langt eldre enn middelalderen, da det forekommer i to sammensetninger som viser til høy alder. *Óslóhverfi* (RB 213, 237, 248, 264) blir av Rygh (1898a: 126f) beskrevet som et grende navn som omfatter gårder som Ryen og en rekke andre under østre Skøyen (Østby, Solberg, Abilsø, Ulsrud og Haugerud) (for gårdsnavn, se fig. 3). Dette er gårder som lå sørøst for Alnaelva og middelalderbyen, og som ut fra topografiske forhold danner et passe stort landskapsrom for et grendelag. Indrebø (1936: 182) viser til Hovin fjerding nevnt 1560-62 og som omfattet den sørøstre del av daværende Akersherred – tidligere Osloherred, og som muligens kan være identisk med det langt eldre *Óslóhverfi*.

Betegnelsen *Óslóarherað* er belagt allerede tidlig på 1000-tallet (Rindal 2008: xxi) og fylkeskirken på Aker lå i dette heradet (B 8.1: “*fjórða [fjólkis kirkia] a Akre i Osloar heraðe*). Begge disse betegnelsene (*Óslóhverfi*, *Óslóarherað*) refererer på denne tiden til geografisk avgrensede områder, det ene større enn det andre. Begge har navnet *Ósló* som førsteledd, hvilket betyr at *Ósló* på 1000-tallet og fortsatt rundt år 1400 var et sentralt referansepunkt. Betegnelsen Akersherad er derimot først belagt på slutten av 1500-tallet (*Aggersherrit*, JN 5), og da som erstatning for *Aggerss Soggenm* (St. 2) som områdebetegnelse for Aker prestegjeld. Fram til dette tidspunkt blir Aker og en rekke andre gårder i diplomatariet konsekvent ført til *Óslóarherað*, som f.eks. i 1343 (*Sincini er ligger j Akers sokn j Oslos heradhe*, DN IV nr. 271), og 1456 (*þeffre Brakko i Margrettodall i Oslo heradhe*, DN V nr. 803). De som senest har diskutert dette områdenavnet har latt det stå åpent om *Ósló* har som utgangspunkt en gård eller ei bygd (Nedkvitne og Nordseng 2000: 23). Trolig kan vi komme nærmere en avklaring ved å se navnetypen i en større sammenheng samt se på grunnbetydningen av ordet *herað*.

Østlandet er den landsdelen der en finner nær samtlige heradsnavn i Norge (Bull 1922, Indrebø 1936). En gjennomgang av heradsnavn i Oslo og Hamar bispedømmer, på grunnlag av DN og NG, viser at 19 eller 20 av disse er dannet med utgangspunkt i gårdsnavn, 7 eller 8 i bygdenavn, 1 i et mannsnavn og 1 i navnet på en innsjø. Gårdsnavn som utgangspunkt er klart dominerende i de gamle kjernebygdene og nær Os-

lofjorden, mens bygdenavn gjerne finnes i utkantbygdene. I følge Indrebø (1936: 162, 184) inneholder betegnelsen *Óslóarherað* ordet *herað* i den tekniske, judicielle betydning, hvilket betyr at denne administrative funksjonen er blitt “lagt oppå” ei eldre bygd. Det Indrebø, eller for den saks skyld heller ikke Bull går nærmere inn på, er den opprinnelige betydning av begrepet *herað*.

I diskusjonen om *Óslóarherað* er det tradisjonelt lagt vekt på å se dette som en del av en administrativ inndeling innført av maktøverne over et stort område. Schia har henvist til den vanlige bruken av “herred” i Danmark og foreslått at *Óslóarherað* kan knyttes til danskekongen Harald Blåtanns erobring av Norge, slik det skrives på den store Jellingesteinen (Schia 1991: 131–32). Selv om ordets etymologi er omdis-

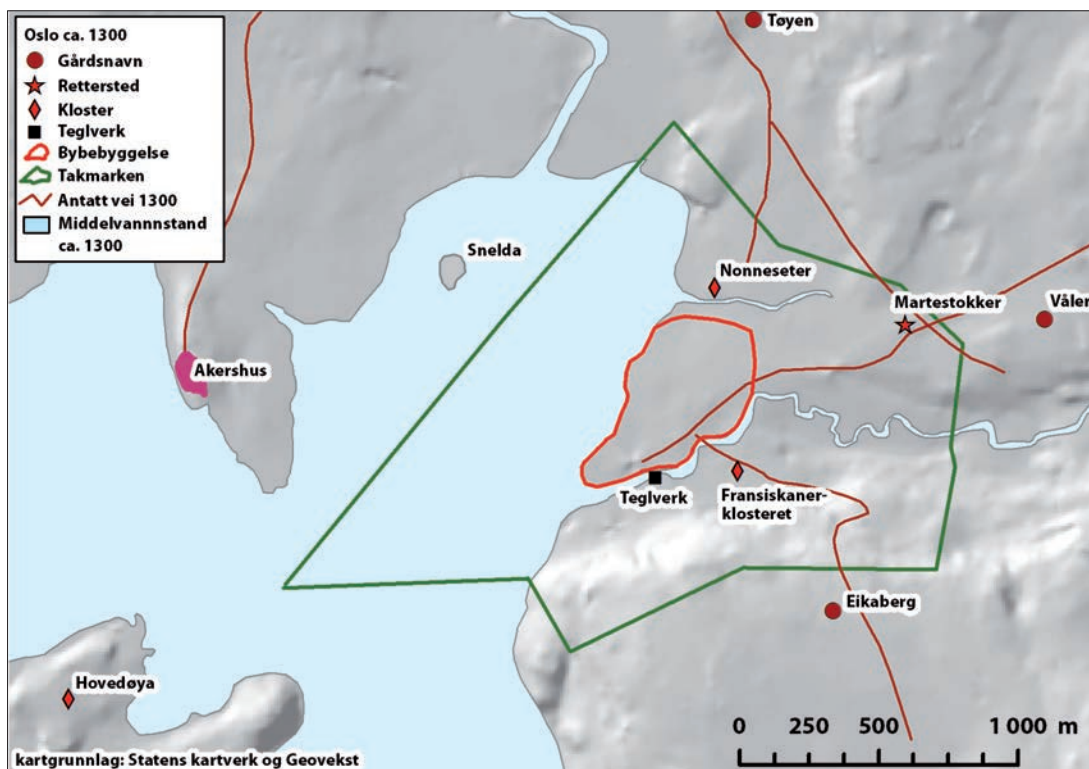

Fig. 3. Oslos takmark med nærliggende middelaldergårder. Etter Schia 1991. (Teknisk utførelse: Troels Petersen, NIKU.)

kutert, er det enighet om at det er sammensatt av hær i betydningen “skare”, og et ord som er beslektet med det å ri. Altså “ridende skare, flokk” → “skare som rir i samme retning” → “område med felles møteplass, tingsted, offersted”, eller “ridende skare” → “militær enhet” → “det område hvor denne enhet bodde eller bosatte seg” (Rasmussen 1981: 491). Med andre ord er ordet *herað* i utgangspunktet knyttet opp mot menneskelig handling og ikke en fysisk avgrenset enhet. Tilsvarende finner vi også for begrepene fylke (Indrebø 1931: 35 note 1) og sogn (Falk & Torp 1903–06: 791), at de opprinnelig relaterer seg til mennesker og ikke til fast avgrensede områder. Fenomenet *herað* kan på denne måten knyttes opp mot en storenhet, der en svært gammel storgård har utgjort midtpunktet for et dominansområde. Innenfor dette “område med felles møteplass, tingsted, offersted” kan disse funksjonene ha vært spredt rundt på forskjellige gårder, slik vi finner det i jernalderen (Helle 1980: 17, Näsman 1991: 171).

Som Rygh (1898b: 66) påpeker forekommer ordet *ló* (engslette ved vannbredd) i så vel usammensatt som sammensatt form, og så vel i gårdsnavn som i bygdenavn. Rygh understreker dessuten at det er snakk om gamle gårder som bærer dette navnet. Det sannsynlige er derfor at *Óslóherað* har sitt grunnlag i en gammel storgård ved navn *Ósló*, en bosetning langt eldre enn middelalderbyen. Det gir god mening å anta at hovedbølet i denne storenheten var plassert på samme sted eller i nærheten av der utparselleringen fant sted i tidlig middelalder, i og med at den senere byen fikk dette navnet. Med tanke på området som inngår i *Óslóhverfi* gis det kun én sannsynlig lokalisering for tunet på *Ósló*, og det er i bakkant av halvøya mellom Alnaelva og Bjørvika der Alnaelva møter fjorden. Dette må i sin tur sies å være et bra navn på hva som opprinnelig var en “engslette ved vannbredd under åsen (Eikaberg)” eller “æsenes engslette ved vannbredd”.

At det så langt ikke er funnet sikre spor etter en slik tunbebyggelse, og at det heller ikke er gjort gravfunn som kan bekrefte bosetningen, er likevel ikke et tilstrekkelig argument for at den ikke kan ha eksistert. Eksistensen i sen vikingtid/tidlig middelalder av to nærliggende gårder med forskjellige og utfyllende samfunnsmessige funksjoner er godt belagt i andre middelalderbyer, tilsvarende som for *Akr - Ósló* (se tabell neste side).

For Tønsberg var det på gården *Túnsbergs* grunn at utparselleringen fant sted, mens *Sæimr* var navnedannende for heradet (*Sæmsharade*, DN II nr. 139, 1320), altså omvendt av forholdet *Akr - Ósló*. Kirkestedsgården Vang på Hedmark er utgått av Åker, ifølge Rygh etter at kirken ble reist (NG 83). I tillegg var både Nidarnes (Øreting), Åker (Heidsivating) og Tønsberg (Haugating) gamle alltingsteder. Det er i dag uproblematisk å følge Hallan i hans argumentasjon når det gjelder byetablering:

Krongodsgård med fylkeskirke	Krongodsgård med kirke	Krongodsgård med kaup	Krongodsgård (?) med kaup
<i>Akr</i>			<i>Ósló</i>
<i>Hlaðir</i>		<i>Niðarnes</i>	
<i>Akr</i>		<i>Hamarr</i>	
	<i>Álrekstaðir</i>		<i>Björgvin</i>
<i>Sæimr</i>		<i>Túnsberg</i>	

Tabellen viser et tydelig mønster når det gjelder funksjonsdeling mellom nærliggende krongodsgårder i sen vikingtid/ tidlig middelalder. At også Oslo og Bergen lå til kronen er svært sannsynlig.

“Om dette [at Nidaros skulle være anlagt fra nabogården Lade i dennes utmark] er riktig, vil Trondhjem være en av de få byene i verden som er bygd i utmark” (Hallan 1976: 29). Nidarnes var, som Hallan påpekte, en gammel storgård fra eldre jernalder. Tilsvarende er det for Bergen (Helle 1982: 76f) og Tønsberg (Johnsen 1929, Brendalsmo 1994), og det er all grunn til å regne med at et tilsvarende arkeologisk belegg for Oslo som jernaldergård med tiden vil foreligge, ut fra de funnene som er gjort av åkre og bygninger (Molaug & al. 2000, Molaug in prep).

Det har vært diskutert hvorvidt en eldre utvekslingsplass har ligget under gården *Akr* før byen ble etablert på *Ósló* (Molaug 2000: 22–23). *Akr* er ut fra selve navnet – åker – en svært gammel og viktig gård og den var krongods i vikingtid. Topografisk er det interessant at *Akr* ligger ved elva som i middelalderen ble kalt *Frysja*, nær det nederste fossefallet i elven (Nedre Foss). Den har vært farbar hit opp, men ikke for større båter eller flere båter samtidig. Sett ut fra et perspektiv om etablering av en kaupstad med havn og utparsellering av tomter var *Akr* derfor ikke et egnet alternativ til *Ósló*. Situasjonen var identisk i Vestfold, der *Túnsberg* hadde langt bedre havneforhold enn *Sæimr*.

Navnet Oslo må på det tidspunktet som navnet *Óslóarherað* ble tatt i bruk ha vært langt viktigere enn Aker. Når det samtidig betenkes at Aker og Oslo (Klemenskirken) som kirkesteder begge kan tidfestes til rundt år 1000 (B 8.1., Rindal 2008: xxi, Indrebø 1931: 43 hhv. Eide 1973: 197–231, Nordeide & Gulliksen 2007), gis ingen av gårdene fortrinn framfor den andre når det gjelder viktighet på slutten av vikingtiden. Situasjonen er identisk med hva som er belagt i ytre Oslofjord, nemlig at kirken på kongens gård Sem var fylkeskirke (B 8.1.) tidlig på 1000-tallet, og Lavranskirken på *Túnsberg* gård kan dateres til tidlig 1000-tallet (basert på sagaomtale – se nedenfor). Skiftet fra *Óslóherað* til *Aggersheritt* har rimeligvis bakgrunn i et større

fokus på borgen på Akersneset enn på den tidligere sentralgården Oslo. På 1500-tallet satt maktens representanter på Akershus og ikke lenger i byen Oslo.

Den topografiske organiseringen av middelalderbyen over tid gjenspeiler også en utvikling fra gård til by. Byens eldste gateløp er Østre Strete. Dette er siste del av en gammel hovedferdselsåre mot landskapene nord og nordøst for byen. Opp til Marterstokker og gården Volin ble den kalt Gatene. Her delte veien seg. En gren gikk mot nordøst omtrent i traséen for dagens Strømsveien. Dette var hovedveien gjennom nåværende Groruddalen og til Romerike. Den andre grenen gikk mot nordvest til gården Tøyen og videre mot Aker gård.

I overgangen fra Gatene til Østre strete går veien rett øst for området hvor tunet for gården Oslo ut fra de arkeologiske funnene kan ha ligget, og den ender ute på spissen av halvøya ved Alnaelvas munning der det var en tidlig naturlig havn med båtopptrekk (sml. Schia 1991: 139–42). Den løper langs ryggen av halvøya og relaterer seg således til en opprinnelig topografi og ikke til de senere strandbaserte bygårdene og bryggene. Dette veiløpet må med andre ord ha kommet først, før den strandbaserte bybebyggelsen. Vestre strete ligger lavere i terrenget ned mot Bjørvika, parallelt med Østre strete og ca. 60 m fra dette. Vestre strete ser ut til å være anlagt samtidig med, eller som konsekvens av, parselleringen av tomter slik som i Tønsberg, Nidaros og Bergen (Hansen 2005).

Ut fra de to betegnelsene *Óslóhverfi* og *Óslóarherað* gir det god mening å oppfatte *Ósló* som opphavsgård i et bygdelaug og som sentralgård i et *herað*. Dette peker i sin tur mot et tidsrom langt tidligere enn byetableringen rundt år 1000. Vi står dermed overfor en jordbruksenhet som var så gammel og viktig at den i ettertid ble navneskapende for et *herað*. Det arkeologiske materialet er for spinkelt til at det kan bekrefte en slik tolkning, men det er indikasjoner på et tunområde ovenfor/bak der hvor bygårdene senere ble reist.

TØNSBERG FØR CA. 1000

Til forskjell fra Oslo så er det i Tønsberg påvist arkeologisk et stort antall strukturer som viser til aktivitet på halvøya i jernalderen og fram til middelalderbyen var en realitet (fig. 4). De sporene som er eldre enn ca. 1000, viser alle til fast bosetning i form av en gård. Det finnes også gjenstandsfunn og strukturer eldre enn 200-tallet (Johnsen 1929, Brendalsmo 1994: 50f, Ulriksen 2008), men disse kan ikke knyttes entydig til gårdsdrift.

Ved i alt fire anledninger er det undersøkt rester av hva som med rimelig god sikkerhet kan tolkes som bygninger (fig. 5). Samtlige framtrer som grunne veggrenner, 0,3–0,5 m brede og tilsvarende dype, og bygningsformen er (trolig) langoval.

Fig. 4. Kartet viser hvilke typer arkeologiske funn eldre enn ca. 1100 som er gjort i Tønsberg. Vikingtidens strandlinje er antydnet ved en stiplede linje. Grensen mellom gårdene Tønsberg og Gunnarsbær vises ved heltrukket linje (Utførelse: Petersen & Brendalsmo 2012).

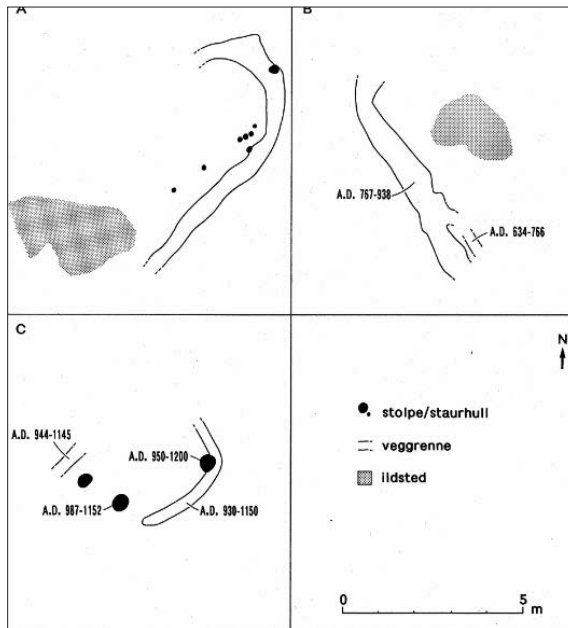

Fig. 5. Plantegning av veggrøftene etter tre bygninger i Tønsberg, alle fra yngre jernalder (fra Brendalsmo 1994).

Tre av dem har ildsted. Den eldste av disse lå om lag 160 m opp fra datidens strandlinje, på et flatt parti av en sandrygg under Berget (Slottsfjellet) i nordvest. Den er datert til merovingertid (643–766 e.Kr.) og er trolig nybygd i sen merovingertid eller tidlig vikingtid (767–938 e.Kr.). Det var ingen spor etter stolper for bæring av taket. Det ble ikke funnet gjenstander i tilknytning til bygningen og heller ingen kulturlag som kunne relateres til den. Bygningen var orientert etter terrengets lengderetning slik at breidsiden lå mot sjøen (Brendalsmo 1994: 76f). De tre øvrige bygningene er yngre og vil bli omtalt nedenfor. En femte struktur av denne typen, og som muligens også kan tolkes som rest av en bygning med veggrenne, ble dokumentert ovenfor og tett ved den senere kirkegården i klosteranlegget for premonstratenserne sørøst i middelalderbyen – 150 m fra datidens strandlinje. Sedimenter fra rennen er radiologisk datert til 780–1070 (Eriksson 1992).

Åkerarealer i form av dyrkingslag med ardspor i underkant er påtruffet over hele det området som senere ble dekket av middelalderbyens bebyggelse. Dateringene spenner fra 300-tallet til ca. 1100. De eldste dyrkingssporene befinner seg nord under Berget. Deretter forskyves dyrkingsflatene suksessivt bortover sandflatene mot sørøst langs sjøen, samtidig som dyrkingen opphører i området nord under Berget

(Brendalsmo 1994: 82). Helt tydelig blir disse arealene i nord etter hvert benyttet til andre formål enn åkerdyrking.

Gravfelt er registrert i tre forskjellige områder på halvøya. I sørøst ute på neset på *Gunnarsbær*, en gård utskilt fra *Túnsberg* i tidlig vikingtid, er det innkommet gjenstander fra i alt fem vikingtidsgraver, de fleste våpengraver (Johnsen 1929: 50, Grieg 1943: 338f). Oppe på Haugar, stedet for lagtinget i vikingtid (Sveaas Andersen 1995: 251), ligger det fortsatt to storhauger og trolig en svak rest av en tredje. Begge de to store er radiologisk datert til 800–900 tallet (Gansum 2013). På en liten odde ut i sjøen, i det området hvor det i andre halvdel av 1100-tallet ble etablert et Premonstratenserkloster i bybebyggelsens utkant mot sørøst, er det registrert i alt seks graver. Fem av disse er undersøkt, og samtlige er datert til 800-tallet (Nordman 1989: 11f, Petterson 1991: 14f). I to tilfeller var avdøde gravlagt i båt, den ene ubrent. To andre graver var bygd som kammergraver med den gravlagte sittende i graven. Fra tidligere er det i det samme området gjort funn av gravgods fra 200-tallet (Johnsen 1929: 50, Grieg 1943: 338ff).

Av andre, men mindre betydelige elementer knyttet til gårdsdrift, kan nevnes en flettverksbrønn. Denne ble dokumentert oppe på høydedraget mellom Berget og Haugar (881–984 e.Kr., Brendalsmo 1994: 90). Et 15 m langt og 1 m dypt og bredt dike rett inntil en større, grunn dam mellom Berget og Haugar ble gravd i tiden 761–911. Den var fortsatt i bruk i tiden 910–1130 (Brendalsmo 1994: 90). Formålet med diket var trolig å ha et konstant vannreservoar for husdyra.

Noe usikker, men likevel interessant, er dateringen av en halvkløyving fra gatedekket i hva som trolig var det underste trebrolagte nivået av det som ble midtaldertyens hovedgate *Strati*. Dette hadde det samme løp som nåværende Storgaten. Stedet er i nord, nær Berget. Prøven ga en datering til 770–1000 (Eriksson 1990: 78). Hva denne dateringen faktisk representerer er likevel noe usikkert, i og med at materialer lagt ut i passasjeområder gjerne kom fra revne bygninger, noe som bl.a. vises ved spor i materialene. Om dette er tilfellet her, så viser treverket til en funksjon langt eldre og noe annet enn en trebrolagt del av *Strati*. En annen noe usikker struktur, få meter fra dette gatedekket, er en staur eller pôle. Den kan ha vært del av et gjerde, alternativt muligens del av en lett bygning. Pålen befant seg i det dypest liggende kulturlaget, et åkerlag, men var yngre enn dette. Den ble radiologisk datert til 785–1025 e.Kr. (Eriksson 1990: 78, 1992). Dersom denne strukturen var del av et gjerde, kan den i så fall følges som parsellgrense i suksessive, overliggende bebyggelseslag.

Gjennom årene er det også tidligere gjort en rekke gjenstandsfunn under arbeider i bygrunnen. Disse er likevel ikke lokalisert nærmere enn til “Tønsbergs byområde”

(Johnsen 1929: 49f, Grieg 1943: 342). De kan derfor ikke brukes til å diskutere hva som skjedde hvor på halvøya, men de skal nevnes her fordi de støtter opp om det bildet av aktivitet som de siste tiårenes arkeologiske undersøkelser gir oss. Samtlige gjenstander kan dateres til vikingtid (ca. 800–1000): en spore av jern, en jernøks, to pilspisser av jern, en spydspiss av jern, en jernspenne med snodde forsiringer, to skålformede bronsespenner samt et sølvskattefunn bestående av to armbøyler, en armring og to barrer. Fra Berget er det levert inn et sverd og en hengelås av jern fra vikingtid, men uten at vi vet noe mer om funnomstendighetene er det ikke mulig å avgjøre om sverdet er del av et gravfunn eller ikke. Det samme gjelder enkelte av gjenstandene fra “Tønsbergs byområde”.

OSLO PÅ 1000-TALLET

Det er funnet omfattende spor av bebyggelse og strukturer fra 1000-tallet ved arkeologiske utgravninger på 1970- og 80-tallet, både nord og sør i byen. Bebyggelsen er i alle områdene fra første stund orientert parallelt med eller vinkelrett på den slake hellingen ned mot Bjørvika og også vinkelrett i forhold til gateløpene Østre strete, Vestre strete og Nordre strete, samt allmenningene Clemensallmenningen og Bispeallmenningen som gikk nedover mot sjøen. I alle de undersøkte områdene er det funnet grøfter eller gjerder som viser at det har vært en parsellering med tomter inntil gateløp alt fra første bymessige bebyggelse (Molaug 2008:80). En tradisjonell oppfatning har vært at den eldste bybebyggelsen ble reist sør i området, nærmest Clemenskirken og kongsgården (Fischer 1950, Christie 1966, Schia 1991) (se fig. 2 og fig. 6).

Det eldste sjiktet med graver under Clemenskirken er radiologisk datert til rundt år 1000 (Eide 1973: 225–27, Nordeide & Gulliksen 2007). De er alle orientert parallelt med den omkringliggende bebyggelsen og den slake hellingen nedover mot Bjørvika, ca. NV-SØ. Eide fant 62 slike graver innenfor det utgravde området på 36 m² inne i kirken (Eide 1973: 63). Ved graving inn mot den sørøstre kirkegårdsmuren, mot Østre strete, fant Gerhard Fischer 10 skjeletter med samme orientering. Ingen av gravene som Eide fant kunne dateres senere enn midten av 1000-tallet. De var alle eldre enn et påfylt 60–100cm tykt sjiktet sandlag, trolig et utjevnings- og fundamenteringslag for en kirke nr. 2 på stedet (Eide 1973: 65-66). 81 graver er yngre enn dette laget og eldre enn steinkirken bygget på 1130-tallet (Eide 1973: 63). De er trolig samtidige med kirke nr. 2. Siden alle disse gravene er orientert øst-vest, er det rimelig å anta at en slik kirke også har hatt denne orienteringen.

Det er sannsynlig at de to eldste av disse gravplassene, begge fra 1000-tallet, har ligget rundt kirkebygninger. Det er imidlertid usikkert hvilken status disse kirkene

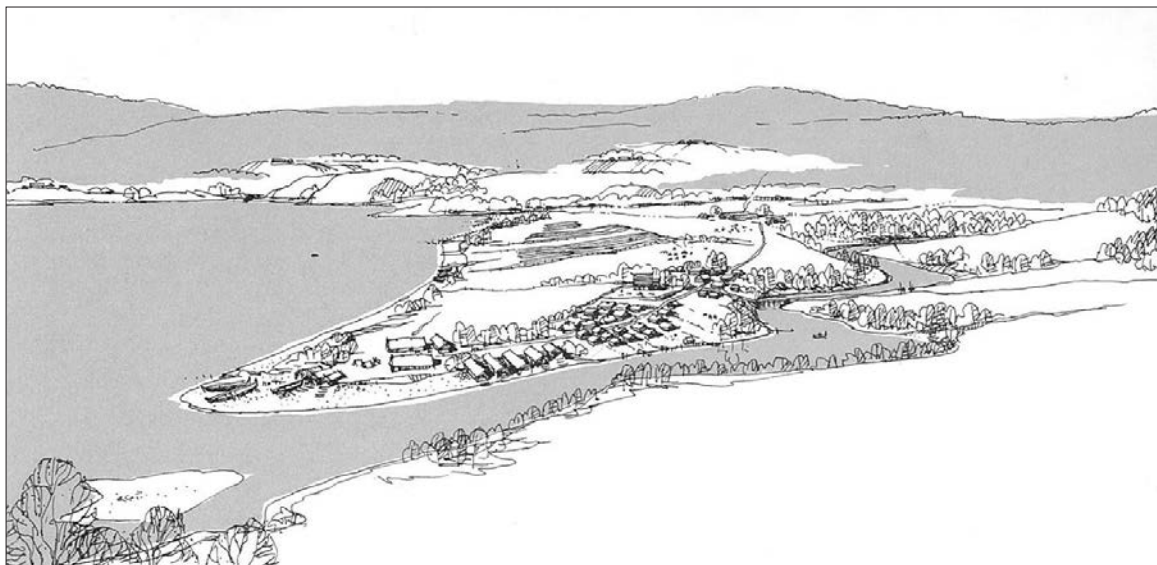

Fig. 6. Rekonstruksjonstegning av Oslo i første halvdel av 1000-tallet. Tegning Marianne Brochman. Etter Schia 1991.

har hatt. Clemenspatrocinet er vanlig på tidlig 1000-tall i Skandinavia og særlig i norrøne kystområder i nord-Skottland og i øyene utenfor (Crawford 2004). I Norge var det en kirke ved kongsgården i Trondheim viet St. Clemens. Denne ble ifølge Snorre reist av Magnus Olavsson (Soga om Harald Hardråde kap. 38). Men også Olav Haraldsson er nevnt som bygger av denne kirken etter sin tilbakekomst i 1015-16 (Soga om Olav den heilage kap. 53). Også Olav Tryggvason er foreslått som byggherre (Crawford 2004: 110–11 m. ref.). Uttrykket “lot bygge/reise” blir tidvis brukt om et nybygg til erstatning for en eldre bygning på samme sted, så det kan godt være at de nevnte konger har vært byggherrer for hver sin generasjon av denne kirken. Med det utgangspunkt at kongen var eier av grunnen i Oslo, slik som i de andre eldste middelalderbyene, er det rimelig at kongen stod bak byggingen av Clemenskirken i Oslo, slik som i Nidaros. Kirken ligger like nord for kongsgården som har eksistert fra midten av 1000-tallet eller før (Molaug 2008: 77). At steinkirken på 1400-tallet er omtalt som sognekirke (DN V nr. 943), sier ikke nødvendigvis noe om dens funksjon da den ble bygget, og selvsagt ingen ting om de to eldre kirkene på stedet.

Sør for og inntil kongsgården i Oslo ble det bygget en kirke viet Sta. Maria. Byggestedet var ytterst på neset mellom Alnaelva og Bjørvika. Havnivået har trolig gjort at terrenget har ligget for lavt til at det kunne bygges her på begynnelsen av 1000-tallet, men pga. landhevningen og tilføring av masser har det vært mulig fra midten av 1000-tallet (Schia 1991: 114–15). Denne eldste kirken var en trekirke med jordgravde stolper. Den ble gravd ut av arkitekt Håkon Christie i 1961–62 men ble ikke datert (Christie 1966). Den lå under ruinene av Mariakirken i stein, datert til 1130-tallet (Eide 2008). Selv om det ikke er noen sikre dateringer av trekirken, er sannsynligheten stor for at den ble reist under Harald Hardrådes tid på midten av 1000-tallet. Han lot reise en Mariakirke i stein i Trondheim ved en ny kongsgård sør i byen. Den gamle kongsgården med Clemenskirken lå oppe på øra i nord (Soga om Harald Hardråde kap.38).

Schia har antatt at de eldste funnene av bybebyggelse i området nord for Clemenskirken er fra 2. fjerdedel av 1000-tallet (1987: 164–65). Dette bygger på gjenstands-dateringer og på radiologiske dateringer av dyrebein fra de underste lagene og flettverksgrener fra de eldste bygningene på stedet. Den eldste dendrokronologiske dateringen, fra en bygning like over naturbakken, er så sen som 1061 (Schia 1987: 481). Dette og den forholdsvis store usikkerhetsmarginen på de radiologiske dateringene gjør at det ikke er sikkert at den eldste profanbebyggelsen i dette området må være eldre enn midten av 1000-tallet. Den eldste bebyggelsen på begge sider av Vestre strete sør for Bispeallmenningen var spredt, med flere mindre stolpegravde bygninger brukt i forbindelse med husdyrhold, stolpegravde bolighus og laftete bygninger med enkle vagenov i hjørnene. Det er funnet eksempler på bolighus med jordgolv og midtildsted (Høeg & al.1977: 56–58). Tomteskillene har vært markert av grøfter eller av flettverksgjerder eller skigarder. Det er en stor grad av kontinuitet i grensene utover på 1000- og 1100-tallet, slik at ingen bygninger har krysset tomteskillene gjennom flere perioder.

På utgravningsfeltet “Oslo gate 6” i nordre del av byen ble det ikke funnet tegn til humusdannelse over lagene med åkerbruk og de eldste bylagene. Dette kan tyde på at det var åker her inn på 1000-tallet. Imidlertid viser funn av en stor samling grøfter, groper og stolpehull med forekomster av slagg, brent leirforing samt en avlstein (stein med hull for blåsebelg) at det har vært metallvirksomhet på stedet på 1000-tallet, trolig i siste halvdel, men muligens også tidligere (Molaug & al. 2000, Molaug in prep.). Den eldste dendrokronologiske dateringen fra dette utgravningsfeltet er 1036 (Molaug 2008: 79). Den daterer en fundamentstamme i en bygning ødelagt i en brann på 1100-tallet og er altså gjenanvendt tømmer. Bygningstømmer som må være nyfelt for en annen bygning er datert til rundt år 1100. Denne er klart

yngre enn gropene og stolpehullene knyttet til metallvirksomhet. Disse og noen samtidige bygninger må altså være fra 1000-tallet.

Samlet sett tyder de arkeologiske funnene fra Oslo på at det på 1000-tallet har vært stor aktivitet både i nordre, midtre og søndre del av det senere byområdet. I nord har dette vært en aktivitet i fortsettelsen av jordbruksvirksomheten i yngre jernalder på det området som etter all sannsynlighet har vært en del av innmarken til gården Oslo. I sør, ved den gamle havnen i Alnas munning, har det vært en mer planlagt bebyggelse ved en nyanlagt kongsgård og kirke. Begge steder har bebyggelsen vært ordnet i regelmessige parseller, men den har vært spredt og bare dekket en mindre del av tomtearealet. Parselleringen har trolig vært gjennomført i hele det mellomliggende området. Det er sannsynlig at det på slutten av 1000-tallet ble anlagt noen brygger ut i Bjørvika. Her mangler foreløpig sikre funn fra denne tiden.

TØNSBERG PÅ 1000-TALLET

Fra dette tidsrommet er det registrert rester av tre bygninger, alle av samme karakter som bygningen fra merovingertid nevnt ovenfor (fig. 5). Forskjellen er at disse ligger nærmere sjøen, på oversiden av *Strati* og orientert vinkelrett på denne. I ett tilfelle kan det antas at bygningen (940–1077) hadde parvise, takbærende stolper. For de to øvrige mangler spor av slike konstruktive elementer (Eriksson 1992, Brendalmo 1994: 77f). Den andre av disse tre bygningene er datert indirekte ved gjenstander fra tilhørende lag, samtlige fra sen vikingtid/1000-tallet: skår av kleberkar, bakstehellefragmenter i tykk kleber, bryneemne, skår av tidlige svartgodskar, jernnagler og andre jerngjenstander, spinnehjul av stein samt nålebryne. Noe tilsvarende gjelder også for den tredje: glassperler, beinplate med dekor i Ringeriksstil, enkeltkam og skår av eldre svartgodskar (Eriksson 1992). Den ene av de to sistnevnte bygningene ligger inntil *Strati*, den andre ca. 10 m ovenfor (se fig. 4 og 7).

I tillegg til de ovennevnte bygningene er det registrert enkelte andre strukturer fra 1000-tallet som også peker i retning av en type aktivitet som representerer en mellomfase mellom den entydige jernaldergården og den entydige senere middelalderbyen. I strandsonen nær gravfeltet på odden er det dokumentert spor i de marine avleiringer etter et gjerde. Gjerdet har strukket seg ut i sjøen også ved lavvann. Gjerdestaurene, som sto tett i tett, hadde råtnet bort på et tidspunkt før sporene ble overlagret av den typen avfall en gjerne finner i en strandsone, og staurhullene vistes som svarte flekker i den marint avsatte leira da de ble gravd fram. Årsvekster fra strandsonelaget over staurhullene er radiologisk datert til 1000–1050 (Lindh 1992: 26–28, 261). I og med at det ikke er direkte eller funksjonell sammenheng mellom gjerdet og strandsonelaget, betyr det at dateringen kun sier noe om når dette laget ble avsatt. Hvor lang tid som var gått fra gjerdet ble satt opp, og deretter var råtnet

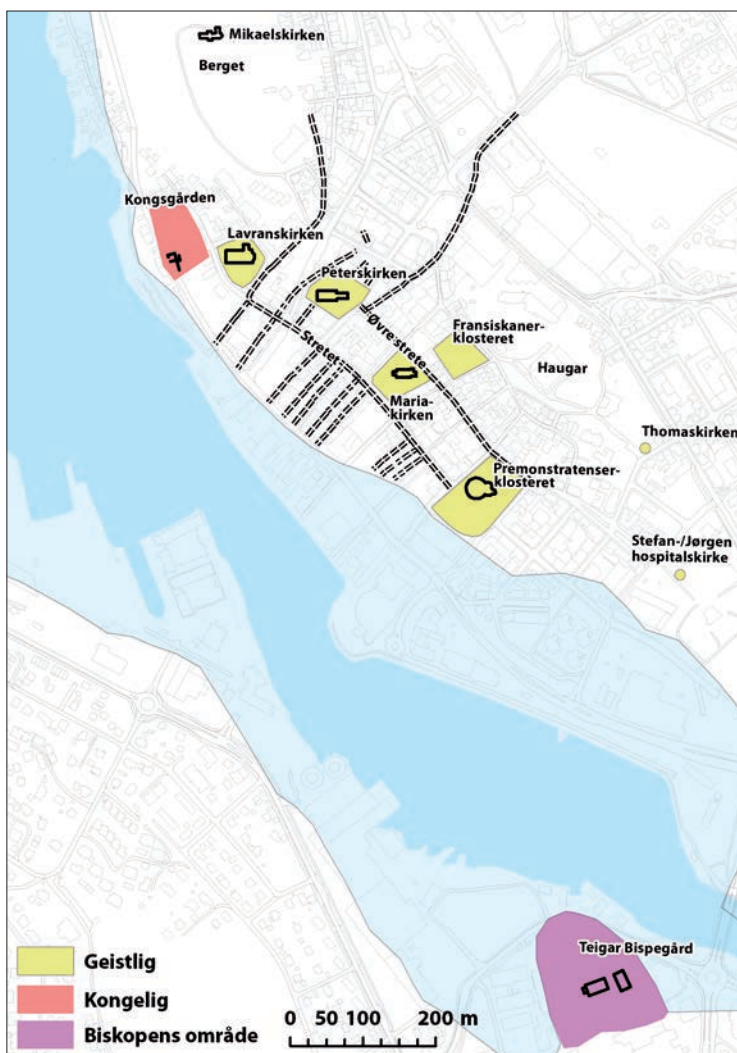

Fig. 7. Tønsberg rundt 1300. Strandlinjen er antydnet på grunnlag av et fåtall arkeologiske observasjoner men viser trolig hovedtrekkene korrekt. Avgrensningen av kongsgården i nordvest må oppfattes som mer symbolsk enn historisk korrekt (Utførelse: Petersen & Brendalsmo 2008).

ned, og fram til strandsonelaget ble avsatt, er ikke mulig å avgjøre, men gjerdet er i alle fall eldre enn fra første halvdel av 1000-tallet. Middelvannstanden rundt år 1000 var ca. 3 m høyere enn i dag (Henningsmoen 1980), slik at den registrerte delen av gjerdet i sin tid kan ha stått ute i sjøen. I så fall må de funksjonene det var relatert til ha befunnet seg oppe på land. Gjerdet har trolig hatt en viktig betydning sett i sammenheng med hva som skjedde i strandsonen i ettertid. De første kulturlagene over gjerdet og strandsonavsetningen er datert til slutten av 1100-tallet (Lindh 1992: 261). Det mer enn 100 år lange tidsrommet mellom disse to hendelsene til tross, så bør gjerdet likevel oppfattes som en forgjenger for – eller første utgave av – den parsellgrensen som fantes på tilnærmet samme sted sent på 1100-tallet. Fra da og fram til endringene i eiendomsgrensene på 1600-tallet i denne delen av byen var denne grensen konstant.

En serie radiologiske dateringer av materiale fra boreprøver i et område nær vikingtidens strandsonen, 70 m nordvest for det ovennevnte gjerdet, har gitt dateringer til rundt år 1000 (Petersén in prep.). Prøvematerialet består av kulturlag som er resultat av bosetning, dvs. at de ikke er fra strandavsetninger eller åkerdyrking. Flere av de dypest liggende lagene fra boreprøvene besto av en mellombrun, kompakt og klebrig masse med innslag av møkk og latrine, mose, halm/strå og kvist samt treflis. De hadde dessuten den karakteristiske lukten som preger de typiske kulturlagene fra middelalderbyene, skapt ved at organisk avfall hoper seg opp raskt og som følge av det blir lite nedbrutt før de forsegles av nye lag med avfall etter mennesker og dyr. Dateringene innenfor det begrensede arealet for prøvetaking var temmelig samlet og viser at de er representative: 970–1010, 995–1025, 1015–40, 1040–1170. Prøvene viser med andre ord at det har vært en form for bosetning i dette området mellom *Strati* og sjøen rundt år 1000 eller tidlig på 1000-tallet, og at denne har vært såpass intens at den har resultert i lagavsetninger med godt bevart organisk innhold.

Spesielt interessante er et antall graver på Peterskirkens kirkegård, dokumentert til dels under steinkirken fra tidlig 1100-tallet og med en helt annen orientering enn denne og dens tilhørende graver (Brendalsmo 1989: 25). Disse eldre gravene må dermed nødvendigvis være fra 1000-tallet, uvisst hvilken del av dette, da de radiologiske dateringene for perioden er brede (f.eks. 924–1224 for en hasselkjepp fra en av disse gravene). Det ble registrert i alt tre utvidelser av kirkegården mot nord, og en staur fra flettverksgjerdet som er del av den eldste kirkegårdsavgrænsingen ble radiologisk datert til 997–1250. Dette gjerdet må være samtidig med – eller også eldre enn – de daterte, eldre gravene, altså fra 1000-tallet, i og med at disse lå orientert vinkelrett på den eldste kirkegårdsavgrænsingen.

OSLO PÅ 1100-TALLET

Utviklingen av Oslos bebyggelse på 1100-tallet gikk i tre forskjellige retninger. Den ene er at byen fikk flere monumentalbygg, bl.a. flere steinbygninger. Viktigste var etableringen av Hallvardskirken og Bispeborgen i området sør for eller kanskje i det mulige tunområdet for gården Oslo. Den andre var fortetting og strukturering av bebyggelsen innenfor de enkelte parsellene. Den tredje var utbygging av brygger og sjøboder mot Bjørvika i stedet for ved munningen av Alnaelva (Molaug 2002). Det er usikkert om det bebygde området i vesentlig grad ble utvidet i løpet av denne tiden.

Hallvardskirken ble reist i stein på begynnelsen av 1100-tallet. Den stod ferdig, eller iallfall koret og deler av skipet, i 1130 da Sigurd Jorsalfarer ble gravlagt her (Vibe Müller 1971, Eide 2008). Kirken var bispekirke, og bispegården må ha blitt reist samtidig med denne. Det foreligger ikke observasjoner som tyder på at det har vært en eldre kirke på stedet. Men det er heller ikke funnet spor av bybebyggelse her som kan være eldre, og som er blitt revet. Dette kan ikke tillegges avgjørende vekt, da utgravningene ikke har vært utført etter moderne metoder, samt fordi det har vært reist mange bygninger og konstruksjoner her på 1800-tallet som har medført ødeleggelse av kulturlagene i området uten at det har vært arkeologiske undersøkelser i forkant. Den eldste bybebyggelsen nord for Hallvardskirken er eldre enn begynnelsen av 1100-tallet, trolig fra siste halvdel av 1000-tallet eller før, så en eldre bebyggelse også der Hallvardskirken ble reist er ikke usannsynlig. En mulighet er at kirken og bispegården ble anlagt i området der tunet for gården Oslo kan ha ligget, og at området lengre nord ble lagt ut for alminnelig bybebyggelse, kanskje spesielt med vekt på handverksvirksomhet.

I alle områdene med alminnelig bybebyggelse som er arkeologisk undersøkt, får bebyggelsesstrukturen fra begynnelsen av 1100-tallet en mer regelmessig form enn tidligere (Schia 1987, Molaug & al. 2000). Bolighus i form av stuebygninger finnes noe tilbaketrasket på tomtene, ikke stående for seg selv, men som del av rekker av bygninger med gavlen vendt mot gaten, Nordre strete eller Vestre strete. Nærmest gaten blir det reist bodbebyggelse med langsiden ut mot gaten. Ved siden av boden eller mellom bodene, dersom det var to av dem, var det passasje inn til en gårdsplass. Fra gårdsplassen kom man inn i de forskjellige bygningene som stod på rekke bakover i bygården.

Bebyggelsen ble meget tettere enn tidligere (Schia 1987: 181, Molaug 2008: 85, 89). Både nord og sør i byen har vel halvdelen av tomtearealene hatt bygninger, og de fleste større ubebygde arealene har hatt trebrolegning. Dette indikerer en sterk befolkningsøkning, også fordi mange av husene må ha hatt flere enn en etasje. At kulturlagene ikke nødvendigvis er like tykke som tidligere, viser at det har foregått

renovering med bortfrakting av avfallsmassene fra gårdsplassene og fra andre åpne arealer mellom husene.

De eldste sikre bryggekonstruksjonene ute i Bjørvika er fra slutten av 1100-tallet (Molaug 2012). Bryggene har vært konstruert som laftekasser til dels langt ut fra strandkanten i det langgrunne vannet. Rundt 1200 er havnivået antatt å være 3–3,5 m høyere enn i dag.

TØNSBERG PÅ 1100-TALLET

I området der det ovennevnte gjerdet ble registrert sørøst i byen er det dokumentert utparsellering for bygårder fra slutten av 1100-tallet sammen med de typisk organiske kulturlagene. Den arkeologiske undersøkelsen dekket et område hvor bebyggelsen på denne tiden omfattet så vel brygger som lagerboder (Lindh 1992: 25f, 261f). Lenger mot nordvest i retning Berget er det på flere steder registrert brygger fra 1100-tallet. Om ikke en sammenhengende bryggefront, så har det rundt 1100 vært tett med brygger ut fra bygårdene mellom *Strati* og sjøen langs store deler av strandsonen sørøstover fra Berget (Eriksson & Thoresen 1976: 30). På grunn av landhevingen og behovet for brygger ut på dypere vann, er bryggefronten blitt skjøvet stadig lenger ut i Byfjorden. Rundt år 1000 gikk derfor strandlinja ved middelvannstand om lag 40 m ned for *Strati* – i dag er denne avstanden 180 m.

Også i områdene på oversiden av *Strati* er det dokumentert en utvidelse av bebyggelsen. I et område nordøst i byen, nærmere Berget enn Haugar og øst for og inntil Peterskirken og dens kirkegård, er de eldste parsellgrensene og bebyggelsen datert til rundt midten av 1100-tallet. I en 200-års periode holdt smedene til i denne delen av byen (Brendalsmo 1986). Fra andre steder i de ytre/østlige områdene mellom Berget og Haugar er det registrert bebyggelse og parsellgrenser fra rundt 1200/tidlig 1200-tallet (Brendalsmo 1986b). I det store og hele er parsellenes og gateløpenes orientering identiske over hele middelalderbyen på 1100- og 1200-tallet: de er alle langsmale og peker ned mot sjøen. Unntaket er gateløpet *Strati* som løper parallelt med sjøen fra området ved Berget i nord og mot sørøst, i bakkant av bygårdene mellom gateløpet og sjøen, og som dermed utgjorde en grense mellom bygårder med og bygårder uten direkte tilgang til sjøen. Internt i bygårdene ser utviklingen ut til å ha vært i hovedsak den samme som i Oslo.

Det er entydig klart at direkte tilgang til sjøen har vært avgjørende for hvor den eldste bebyggelsen på halvøya, av den typen som ikke representerer en gård, ble etablert (jf. Eide 1975). De arkeologiske observasjonene og funnene av gjenstander mer enn antyder at dette skjedde med utgangspunkt i et område i nord, under Berget (jf. Johnsen 1929: 51). Enhver nyetablering utenfor dette kjerneområdet måtte dermed

skje videre mot sørøst langs stranden eller opp mot arealene mellom Berget og Haugar i øst, det hele betinget av naturtopografien og om aktiviteten var avhengig av direkte kontakt med sjøen. Mot nordvest sperret Berget for all ekspansjon i og med at vestsiden stupte rett i sjøen. I sørøst, forbi der det sjønære gravfeltet lå og der et kloster senere ble anlagt, ble det for langgrunt og gjørmete for større båter og skip. Vi ser at på 1000-tallet var det bebyggelse inntil *Stræti* på oversiden av dette, og at det til samme tid var etablert en kirkegård rundt 50 m opp for *Stræti* nær Berget. Dette faktum kan vanskelig forklares på annen måte enn at arealene mellom *Stræti* og sjøen allerede var opptatt av annen bebyggelse, og at denne må ha hatt sine røtter tilbake til 900-tallet.

Denne forklaringsmodellen bekreftes om en ser på hvor de kirkelige anleggene er blitt etablert (fig. 7). Peterskirken (1000-tallet), Mariakirken (senest tidlig 1100-tallet) og Fransiskanerklosteret (1200-tallet) ligger alle på oversiden av *Stræti* mot øst. Premonstratenserklosteret ligger ved enden av *Stræti* i sørøst, mens Lavranskirken ligger ved den andre enden av *Stræti* i nordvest. Lavranskirken er etter all sannsynlighet en del av kongsgårdsanlegget i nord, under Berget. Premonstratensernes klosteranlegg ble reist i annen halvdel av 1100-tallet, mens Lavranskirken i stein kan gis en stillhistorisk datering til ca. 1100. Denne sistnevnte kirken bør dessuten regnes å ha hatt en forgjenger i tre (Brendalsmo 1989: 55), nevnt ca. 1018 i en episode i Soga om Olav den heilage (kap. 84). Muligens har også gården *Gunnarsbær* hatt en egen kirke, dedisert St. Thomas (Brendalsmo 1994: bilag 1 s. 4, jf. også Eriksson 1994: 11). Den er kun omtalt på ett sted i de skriftlige kildene (Soga om Håkon Håkonsson kap. 34) og er ikke påvist arkeologisk.

OPPSUMMERING

De arkeologiske utgravningene i Gamlebyen i Oslo har vist at det har vært bymessig bebyggelse her tilbake til før 1050, det tradisjonelle årstallet for Oslos grunnleggelse. Den eldste av de to kirkegårdene under Clemenskirken fra 1130-tallet kan dateres tilbake til ca. 1000, og viser at kirken her hatt samme orientering som den alminnelige bybebyggelsen inndelt i tomter nord for kirken (Schia 1987, Molaug 2008). Best kan den settes i sammenheng med kongsgården lengre sør på Øra. Det eldste anlegget her kan senest være fra midten av 1000-tallet, muligens eldre.

Lenger nord i byen er det funnet spor av en åker og bygninger datert til vikingtid. Det er fristende å tolke dette som deler av en gård, og i så fall gården Oslo som byen tok sitt navn fra. Hvor stor tunbebyggelsen har vært, har ikke kunnet påvises arkeologisk. Det er ikke usannsynlig at store deler av den har ligget under den senere bispegården og Hallvardskirken nord for denne. Bruken av Oslo i betegnelser som

Óslóhverfi og *Óslóarherað* kan støtte opp om antagelsen av at det har vært en sentral gård med navnet Oslo allerede før byoppkomsten på 1000-tallet. Hoff/Husebygårdene vest i Osloherad og den sentralt beliggende Aker gård ved elven Frysja har trolig vært viktige gårder i yngre jernalder. Aker ble valgt som stedet for fylkeskirken for Osloherad, vestre del av Vingulmork. Men trolig har området mellom Alnaelva og Hovinbekken, tunområdet for Oslo gård, egnet seg bedre for en kaupstad (Fig. 3).

Oslos overordnede topografi avspeiler hvordan viktige veier til lands, fra vest, nord, øst og sør møtte sjøen med gode havneforhold etter datidens standard. Langstretet/Eyrastretet/Østre strete bandt sammen Oslo-gården med den tidlige havnen i utløpet av Alnaelva. Utbyggingen av havnen mot Bjørvika i vest har trolig startet alt på 1000-tallet og gjorde at man fikk en struktur med allmenninger ned mot sjøen og at stretene også kunne fungere som tilnærmete parallellgater til sjøen, slik som i Tønsberg.

De arkeologiske dokumenterte spor av aktiviteter på Tønsberghalvøya fra 200-300-tallet og inn på 1100-tallet viser entydig til regulær gårdsdrift fram til en gang på 900-tallet. Gårdens navn var rimeligvis *Túnsberg* (Johnsen 1929: 33f), og den tidligere datering til eldre jernalder (Johnsen 1929: 36) er fortsatt en rimelig konklusjon. Det gir god mening å anta at denne gårdens tunbebyggelse lå oppe på flaten mot Berget i nord, der det er funnet rester av en bygning fra 600–700-tallet. En slik beliggenhet ville være i tråd med hvordan tunet for jernalderens sentrale gårder ble lokalisert: høyt og synlig i landskapet og med egnede dyrkingsområder i nedkant. Tidlig på 800-tallet skiltes den ytre/søndre del av halvøya ut som en selvstendig gård med eget gravfelt: *Gunnarsbær*. Gravlegging av de to gårdenes døde fulgte yngre jernalders gravskikk. I andre halvdel av 900-tallet, parallelt med gårdsdriften, er det indiksjoner på at det har funnet sted en utparsellering av grunnen nede ved sjøen – den del som i dag kalles Byfjorden. Trolig først i nord nær Berget, deretter suksessivt sørøstover i strandkanten mot der hvor det ene av *Túnsbergs* to gravfelt lå. I bakkant av parsellene ble det over tid etablert et passasjeområde, og dette ble i middelalderen betegnet *Stræti*. Muligens kan treverk fra dettes gatedekke tidfestes til 900-tallet, men det er ikke sikkert. De ytterst få indikasjoner på type aktivitet på disse parsellene, bygninger av jernaldertype på oppsiden av *Stræti*, viser til husholdning og ikke handverk. Hva som ble bedrevet mellom sjøen og *Stræti* på 1000-tallet og eventuelt også på 900-tallet, har vi ingen sikker kunnskap om, da disse områdene aldri har vært arkeologisk undersøkt.

Tønsbergs alder som gammel sentralgård med funksjoner knyttet til utveksling kan så langt ikke belegges arkeologisk, med mindre man velger å ta 800-tallets graver

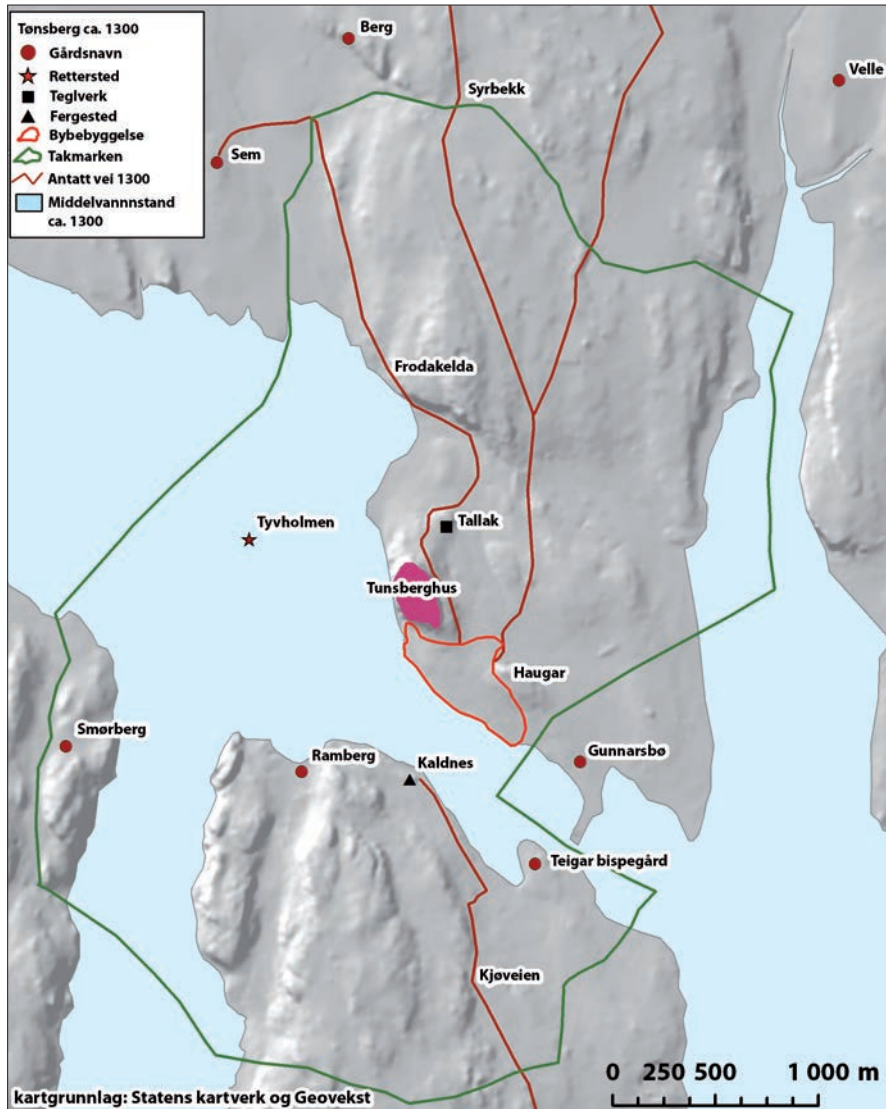

Fig. 8. Forslag til tolkning av bylovens beskrivelse av avgrensningen av Tønsbergs takmark (Utførelse: Pettersen & Brendalsmo 2008, etter Brendalsmo 1994).

på neset i sørøst til inntekt for en form for utveksling på stedet. Skålvekter, vektlodd og annet veieutstyr tas gjerne som uttrykk for denne type økonomisk aktivitet (Stylegar 2009), og en av disse gravene – en svært rikt utstyrt ubrent båtgrav – inneholdt noe som trolig var lodd til en ponder-vekt (Nordman 1989, Brendalsmo 1994: 101). Johnsen (1929: 288f) har påpekt at begrepet *Tønsberg vekt*, som ble benyttet for østlandsområdet i senmiddelalderen og som rundt 1600 ble omtalt å stamme “fra Arilds tid”, i tidlig tid var blitt overført til Island. Han mente at dette vektsystemet hadde sitt opphav i det systemet som ble benyttet på Karl den stores tid og som deretter ble spredd til andre land: “I Viken, som allerede i vikingetiden hadde livlige forbindelser med Frankrike, må den ha vunnet inngang før Oslos oppkomst og fremvekst til kommersielt centrum for Østlandet; ti var den kommet senere, vilde den neppe ha fått navnet Tønsberg vekt”. Et generelt argument for at beboerne på gården *Túnsberg* allerede i tidlig vikingtid syslet med også andre aktiviteter enn regulær gårdsdrift er det faktum at det på den ytterste delen av halvøya da ble etablert et eget gårdsbruk ved navn *Gunnarsbær*. At eierretten til denne ble værende hos kongen vises ved at Håkon Håkonsson opprettet et hospital der i første halvdel av 1200-tallet (Soga om Håkon Håkonsson kap. 333).

Senest i andre halvdel av 1000-tallet må strandsonen ha vært fullt utbygd et godt stykke mot sørøst, og også ovenfor *Stræti* i området nærmest Berget. På denne tiden ble det nemlig anlagt en kristen gravplass – trolig med en trekirke – nær den øverste delen av sandryggen mellom Berget og Haugar. Kort etter 1100 ble det reist en steinkirke på denne gravplassen: St. Peters kirke. Mest sannsynlig sto det også en annen trekirke i dette området nord under Berget allerede tidlig på 1000-tallet (se nedenfor), på stedet der Lavranskirken ble reist i stein rundt 1100.

I løpet av 1100-tallet er middelalderbyen *Túnsberg* dokumentert arkeologisk med en utstrekning langs sjøen fra Berget i nord til Premonstratenserklosteret i sørøst, og fra sjøen og opp mot øst til en grunn dam mellom Berget og Haugar, samt fra sjøen og et godt stykke opp i lia mot de store gravhaugene på Haugar (fig. 7 og 8).

Kirker og sakrale anlegg i Oslo og Tønsberg ca. 1100–1300

Byer i middelalderen etableres ut fra primært økonomiske og politiske behov. En mulig målestokk for hvor viktig en middelalderby ble for samtidens mennesker er antallet og typen religiøse institusjoner i den enkelte by. Etablering av slike institusjoner reflekterer neppe først og fremst styrken av religiøs tro, men mer den administrative og økonomiske elitens interesse for synliggjøring av sin posisjon i det offentlige rom, gjennom kirkebygging, oppretting av milde stiftelser og donering av

sjelegaver (Veblen 1998, Wienberg 1991: 115f, Brendalsmo 2006: 24f, Sigurdsson 2010: 107f). Til denne eliten hører også i stigende grad de ledende geistlige. Etableringen viser også sentrale politiske aktørers behov for spesialkompetanse som kunne støtte opp om deres teologiske og forvaltningsmessige behov, da så vel konger som biskop introduserte og sto bak etableringen av nye religiøse ordener. Det kanskje viktigste uttrykket for urban sentralitet var likevel hvor kongene valgte å etablere samtidens bispeseter. Dette spørsmålet tas opp nedenfor i et eget avsnitt.

SOGNEKIRKER

En menighet, og dermed et sogn, etableres i det øyeblikk flere kristne samles om en prest (Catholic Encyclopedia: Parish). Det fantes ingen “master plan” om sognedannelse, erkesete og statsdannelse i Norge i den tidlige kristne tiden – kristendom og kirkebygging ble inkorporert i de eksisterende sosiale og økonomiske relasjoner og samhandlingsformer. Kirken sto svakt og var fram til midten av 1100-tallet fullt og helt underlagt de verdslige herrer. Det faktum at begrepet sogn ikke dukker opp i skriftlige kilder i Skandinavia før på 1200-tallet (Helle 1999, Andrén 2009), betyr ikke annet enn at det er først på denne tiden at Kirken var blitt i stand til å råde kirker og prester, og en følge av dette var etableringen av det geografisk avgrensede sognet. Den samme utviklingen finner vi i England hvor “[...] there is abundant evidence that many parishes conformed wholly or in part with the lands of the thegns or lords who had founded and endowed their churches” (Pounds 2000: 67). Derfor må de tidlige kirkene i Norge også regnes som sognekirker, selv om det ikke gis skriftlig belegg for denne funksjonen før langt senere.

I begge byene er det dokumentert kristne gravplasser tilbake til 1000-tallet. Det eldste sjiktet med graver under Clemenskirken i Oslo er radiologisk datert til rundt år 1000 og 1. halvdel av 1000-tallet, det nest eldste til 2. halvdel av 1000-tallet (Eide 1973, Nordeide & Gulliksen 2007). En tilsvarende situasjon med eldre graver under Peterskirken i Tønsberg er datert til 1000-tallet – uvisst hvilken del av dette (Brendalsmo 1989: 25). Det er ikke dokumentert kirkebygg tilhørende disse gravplassene, men sannsynligheten for at slike har eksistert er stor.

Begge byene hadde flere sognekirker. Inne i Oslo vet vi at Korskirken i nord og Clemenskirken i sør begge hadde sogn inne i byen i høymiddelalderen (for kart se fig. 2). Nikolaikirken like ved siden av Clemenskirken er mer usikker. Den hadde sogn utenfor byen (DN XXI nr. 2, jf. Nedkvitne og Norseng 1991: 60), men det er ikke usannsynlig at den også hadde sogn inne i byen. Fenomenet med landsogn i tillegg til sogn inne i byene er et svært alderdommelig trekk og viser at dette var gamle sogn (Andrén 1987).

Tønsberg hadde de tre sognekirkene St. Lavrans, St. Peter og St. Maria, alle reist i stein i første halvdel av 1100-tallet (fig. 7). Samtlige hadde sogn både i byen og utenfor (Wienberg 1991, Brendalsmo 1994). I tillegg er det i 1217–18 nevnt en kirke dedisert St. Thomas, trolig en trebygning siden det ikke er kjent ruiner etter den. Det er forskjellige oppfatninger om hvor den sto, innenfor eller utenfor byens takmark, men den er omtalt i relasjon til gården Gunnarsbø og åsen Haugar og kan således ha stått rett utenfor byens grenser (Soga om Håkon Håkonsson kap. 34). Muligens kan den ha vært kirke for folkene på Gunnarsbø og mennesker i deres sosiale nettverk.

Korskirken i Oslo hadde den regulære, romanske grunnplan med rektangulært skip og smalere, lavere rektangulært kor. Ut fra en vurdering av grunnplan og muremåte er den bygd i stein på 1100-tallet. Dette er meget tidligere enn det som før har vært antatt, men passer godt med dateringen av bebyggelsen i nordre del av byen tilbake til 1000-tallet. For en tidlig datering taler også en runeinnskrift funnet ved utgravningene i det nærliggende Oslogate 6-feltet. Den ble funnet i lag som kan dateres til tidlig 1200-tall (Molaug & al. 2000). På runepinnen nevnes Korskirken eksplicit (Knirk 1988: 8, Nedkvitne og Norseng 1991: 223).

Nikolaikirken ble fjernet ved graving for jernbanespor på 1870-tallet og det er trolig ingen levninger bevart av denne. Grunnplanen er ut fra plantegning rektangulær, trolig med jevnbrett skip og kor (Blix 1879). Dette kan imidlertid være sekundært. Det kan tenkes at kirken, som første gang nevnes på 1240-tallet (Soga om Håkon Håkonsson kap. 231), kan være ombygd rundt 1400 (RB 293), og før den tiden hatt et smalere kor. Deler av kirkegården sør for kirken er funnet ved arkeologiske utgravninger for Follobanen i 2014.

Clemenskirken ble reist i stein ca. 1130–40 (Eide 2008). Dette var trolig den tredje kirken på stedet, etter to trekirker. Clemenskirken i Oslo hadde også den regulære romanske grunnplanen, men den var toskipet, hvilket er en svært uvanlig form, men likt Edmundskirken på Hovedøya (Eide 2008). Den hadde tårn med trappeoppgang inntil skipet i vest. Det er usikkert hvem som lot reise Clemenskirken, om det var kongen, biskopen eller andre representanter for eliten.

Peterskirken og Mariakirken i Tønsberg hadde begge en regulær romansk grunnplan, og sistnevnte hadde dessuten vesttårn. Piloteringen under Peterskirkens romanske kor er radiologisk datert til 1075–1175, og ut fra stiltrekk kan den tidfestes til tidlig 1100-tall (Brendalsmo 1989: 25f). Det foreligger ingen radiologiske dateringer av Mariakirken, men ut fra dens likhet med Peterskirken faller det rimelig å tidfeste den til første halvdel av 1100-tallet. Lavranskirken var en treskipet basilika med tverrskip og tårn over korsskjæringen samt to vesttårn. Bevarte kapiteler fra

denne kirken er nylig omdatert til ca. 1100 eller kort etter (Kjartan Hauglid pers.kom. november 2012). Den nevnes med sogneprest i 1320 (DN IV:146), men det er mulig at dette skyldes en utvidelse av dens funksjoner i løpet av 1100-tallet (se nedenfor). Intet er kjent om Thomaskirken, verken byggemateriale eller grunnplan.

Også i Oslo ble det reist en kirke dedisert St. Lavrans. Den sto ca. 400 m nordøst for Hallvardskirken, inntil en av hovedveiene ut av middelalderbyen, Gatene. Det er ikke påvist noen øvrig middelalderbebyggelse rundt Lavranskirken. Lite er kjent om dens konstruksjon, med unntak av at den var en steinbygning og at den hadde gravplass. Det er funnet en buestein fra en veggåpning på tomta, datert til andre halvdel av 1200-tallet. Denne tidfester ikke når kirken ble reist, kun at den var i funksjon på dette tidspunkt. I høymiddelalderen var kirken knyttet til et hospital. Det er en mulighet for at også denne kirken kan være reist på 1100-tallet (se nedenfor).

I tillegg ble det reist en femte steinkirke i Oslo i romansk stil på slutten av 1100-tallet eller rundt 1200, dedisert St. Olav. Den stod like nord for Hallvardskirken. Det er uvisst hvilken funksjon denne hadde før ca. 1240, da den sammen med en tomt nord for kirken ble gitt til dominikanerne for etableringen av et ordenshus her (Hommedal 1986). Det ikke er bevart skriftlig kildemateriale som kan gi opplysninger om dette, bortsett fra at den var kongens eiendom fram til dette tidspunktet (se nedenfor). I Tønsberg ble det, sannsynligvis i første halvdel av 1100-tallet, bygd en steinkirke dedisert St. Mikael oppe på Berget. Kongen må ha vært byggherre i og med at Berget var stedet for en av de norske riksborgene, Tunsberghus, og kirken bør ha fungert som borgkapell. Avstanden i luftlinje ned/sør til Lavranskirken er 320 m. Når samtlige kirker er dokumentert arkeologisk, i større eller mindre utstrekning (se tabell neste side).

KLOSTERANLEGG

I begge byene ble det tidlig opprettet samfunn tilhørende de regulære munkeordenene. I Oslo, trolig tidlig på 1100-tallet, ble det bygget et kloster for Benediktinemonner (Nonneseter) rett nordvest for byen, nord for Hovinbekken, men innenfor takmarken. Det er nevnt første gang i 1161, og det er god grunn til å anta at Oslobiskopen sto bak etableringen (Lange 1856: 424f). I Tønsberg nevnes premonstratensermunker (Olavsklosteret) i byen i andre halvdel av 1100-tallet. Begge disse klosteranleggene var nybygg. I tillegg hadde cisterciensermunkene overtatt en eksisterende steinkirke på Hovedøya rett ut for Oslo i 1147 – Edmundskirken. Om denne, sannsynligvis reist tidlig på 1140-tallet, var tenkt som en klosterkirke eller hadde en annen funksjon, er uvisst (Eide 2008). Pga. likhetene med Clemenskirken er det rimelig å anta at byggherren har vært den samme. En parallell til Edmunds-

kirken, som få år etter at den sto ferdig ble overlatt en munkeorden til klosterkirke, er rundkirken i Tønsberg dedisert St. Olav. Øivind Lunde (1993) mener denne ble bygd rundt eller kort etter midten av 1100-tallet, og at den få år senere ble gitt premonstratenserne som utgangspunkt for deres klosteranlegg i byen.

	Kirke	Datering	Grunnplan	Forgjenger
Oslo	Korskirken	1100-t.	Romansk	
	Nikolaikirken	1200-t.	Gotisk	Romansk ?
	Clemenskirken	1130–1140	Romansk	To ?
	Lavranskirken	1200-t. ?	(?)	Romansk ?
	Olavskirken	1180–1220	Romansk	
Tønsberg	Peterskirken	1100–1120 ?	Romansk	En ?
	Mariakirken	1100–1150	Romansk	
	Lavranskirken	Ca. 1100	Romansk	En ?
	Thomaskirken	Før 1200	Ukjent	
	Mikaelskirken	1100–1150	Romansk	
	Olavskirken	1130–1160?	Romansk rundkirke	

I de fleste tilfeller kan det regnes med at biskopen har introdusert, eller i det minste støttet klosteretableringene (Gunnæs 1996: 192f), selv om kongen helt tydelig var aktiv når det gjaldt flere av dem, som premonstratenserne (Eriksson & Thoresen 1976: 25, Lunde 1993). Dominikanerne etablerte seg i Oslo før 1240. De fikk Olavskirken i gave av kongen (Soga om Håkon Håkonsson kap. 236) og bygde opp et klosteranlegg med utgangspunkt i kirken. På 1200-tallet ble fransiskanere/gråbrødre etablert i både Oslo (rundt 1290) og Tønsberg (før 1263), begge med nybygg. I begge tilfeller hadde kommunitetene kongen som støttespiller (RN 649, Soga om Håkon Håkonsson kap. 333). Under etableringen i Oslo kort etter 1290 gikk det så langt at nybygget ble forsøkt revet ned av skolemester Bård og hans drabanter, etter alt å dømme med støtte fra biskopen. Men det ble klaget til paven og byggearbeidene fortsatte (DN III nr. 31). Det er verd å minne om at Håkon V Magnussons far, Magnus Lagabøte, ble gravlagt i fransiskanerkirken i Bergen etter å ha gitt den omfattende bidrag til gjenreisning etter en brann i 1276 (Lidén og Magerøy 1980). Samtlige klosteranlegg er dokumentert arkeologisk, i større eller mindre utstrekning.

HOSPITALER

I Oslo er det kjent tre hospitaler, alle etablert i senmiddelalderen. Kong Håkon V Magnusson etablerte et fattighus knyttet til Mariakirken i 1308, i første rekke ment

å ta over for det hospitalet som kongene tidligere hadde hatt for sine folk (hirden og svennene) ved Varna kloster i Østfold (DN XI nr. 6, Faye 1882: 65f). Det andre hospitalet, som mest sannsynlig var et leprahospital allerede fra starten av, ble etablert rundt 1300 rett nord for byen med utgangspunkt i Lavranskirken omtalt ovenfor (Lange 1856: 397f, Faye 1882: 64, Nicolaysen 1862–66: 732). Det tredje (*Hospitale Sacerdotum*) ble trolig opprettet rundt eller noe etter ca. 1400 (Faye 1882: 73f). Ingen av disse hospitalsbygningene er sikkert påvist arkeologisk.

I Tønsberg etablerte kong Håkon Håkonsson i første halvdel av 1200-tallet et leprahospital på gården Gunnarsbø rett sør for bybebyggelsen. Muligens ble den tidligere omtalte Thomaskirken i denne sammenhengen hospitalets kirke. Fra 1308 var denne *sancti Stephani de Tunsbergis* et av de 14 kongelige kapeller (DN I nr. 113). Kort etter, i 1315, opprettet riksrådsmannen Bjarne Audunsson et fattighospital i byen tilknyttet et alter ved Lavranskirken (DN IV nr. 112). Av disse hospitalene er kun Lavranshospitalet i Oslo påvist arkeologisk og da kun ved funn av skjeletter med spor av lepra.

KONKLUSJON

Oppsummert er de to byene nær identiske i middelalderen mht. når de første kirkene ble reist, hvor mange kirker de hadde, hvilke ordener som ble etablert og når, samt forekomsten av milde stiftelser. De har dessuten begge det alderdommelige preget at en eller flere av sognekirkene hadde landsogn i tillegg til sogn inne i byen.

KONGENS KIRKER

Det er svært sannsynlig at Clemenskirken i Oslo var kongskirke fra rundt år 1000, i og med at den er det eldste kirkelige anlegget på stedet. Det er sannsynlig at denne funksjonen ble overført til den nybygde Mariakirken på midten av 1000-tallet. Denne ble reist like sørvest for kongsgården, på neset kalt Øra (Christie 1966: 76–84). Byggherre har trolig vært Harald Hardråde. Det er naturlig å se disse endringene i Oslo som en parallell til dem i Trondheim, ved at kongen også i Oslo etablerte seg på et nytt sted med nytt kongsgårdsanlegg med tilhørende kirke. Mariakirken i Oslo forble i kongens eie gjennom hele middelalderen.

Mariakirken i Oslo ble trolig reist i stein på 1130-tallet, på tuftene av trekirken fra rundt midten av 1000-tallet. Den hadde i utgangspunktet den tradisjonelle romanske grunnplanen og var utstyrt med lisener som kan ha båret buer over skipet. Bruken av stein og muremåten er den samme som for Clemenskirken og for Edmundskirken på Hovedøya, og grunnplanen er nær den samme bortsett fra at Mariakirken ikke hadde midtpilarer. Ole Egil Eide har ut fra muremåten argumentert

for at alle tre kirkene ble reist av bygghytten som var virksom ved reisingen av Hallvardskirken, eller av håndverkere fra denne (Eide 2008). På 1200-tallet ble et større tårn i vest bygget inn mot skipets vestmur, trolig med et herskapsgalleri som vendte mot øst mot koret. Sannsynligvis samtidig ble også koret noe utvidet mot øst, slik at det fikk en rektangulær form.

Før 1300, trolig fra tidlig på 1290-tallet, ble kirken ombygd og utvidet i tegl (Horgen 1995). Koret ble revet og tverrskip mot nord og sør ble reist øst for det gamle skipet. Nytt rektangulært kor ble reist øst for tverrskipene. Trappeløp i østmuren i begge tverrskipene har trolig gått opp til et lektorium. Et sakristi ble senere føyd til på korets nordside. I vest ble det gamle tårnet revet og det ble bygd ny vestfasade med hjørnetårn på hver side av skipets forlengelse. Tårnene ble forsterket med fire støttepilarer ved hjørnene mot vest (Fischer 1950: 82f). På samme tid ble kirken en kollegiatkirke, og i 1309 ble *sancte Marie Asloensis* en av de 14 norske kirker som pave Clemens V lot kongen få råde som sine kapeller. I 1314 forordnet kong Håkon V Magnusson at prosten ved kirken i tillegg skulle være kronens kansler "til evig tid" (DN I nr. 142). Dette kan tolkes slik at Oslo på dette tidspunktet av kongen ble bestemt å være det sentrale residensstedet for kongen og hans kanselli.

Foruten å være kongelig kapell og fast knyttet til kongens administrasjon gjennom prostens kanslerposisjon fikk Mariakirken under kong Håkon V Magnusson en spesiell funksjon, nemlig som kongelig gravkirke. Det ble ikke noen fortsettelse av Hallvardskirken som kongelig gravkirke på 1100- og 1200-tallet. Mens faren Magnus Lagabøter som nevnt ble gravlagt i Fransiskanerkirken i Bergen, valgte Håkon å bli begravet i Oslo i sin egen kirke. Det er pekt på korutvidelsens spesielle korsformete utforming og med forhøyet, overhvelvet høykor. Randi Horgen mener at korutformingen kan sees på som et mausoleum inspirert av korsformete gravkirker utviklet i indre Lilleasia (Horgen 1995: 140). Kirken må altså være utformet med formål å være gravkirke. Først ble Håkons svigerfar, fyrst Witslav II av Rügen, i 1302 gravlagt i et hvelvet gravkammer i høykoret, deretter dronning Eufemia i 1312 og hennes søster Sophia og til sist, i 1319 Håkon selv. Dette viser at kirken ikke bare var tenkt å være en kongelig gravkirke, men en kirke for kongeslekten (Roaldset 1996: 53). Reising av private kongelige gravkapeller ble vanlig i Europa på slutten av 1200-tallet (Duby 1981: 229). I Mariakirken ble kong Håkons uekte datter Agnes, hennes ektemann Havtore Jonsson og en rekke av etterkommerne deres i Sudrheimsætten gravlagt. Kong Håkon VI Magnusson († 1380) og trolig også Magnus VII Eriksson († 1374) fikk Mariakirken som siste hvilested.

Lavranskirken i Tønsberg har også etter all sannsynlighet hatt kongen som byggherre, i og med at den trolig er den eldste kirken i Tønsberg og var den første som

ble (ny-)bygd i stein. I Tønsbergs tilfelle er det mulig at kongen flyttet ut av det gamle gårdstunet oppe på ryggen mellom Berget og Haugar og etablerte seg med kongsgårdsanlegg med kirke nede ved sjøen nord under Berget på slutten av 900-tallet. For begge byene må vi kunne gå ut fra at kongen eide grunnen der de ble etablert. Kong Magnus Lagabøters bylov av 1276 omfattet byene Bergen, Nidaros, Oslo og Tunsberg, og disse fire benevnes hver især ”Vor by” (*bø varom*), hvilket bør kunne forstås som de byene kongen da selv rådet (NGL II, f.eks. VI: nr 8, 9, 10/s. 245–247).

For året 1018 berettes det at kongen og hans menn var i Tønsberg, og at en av mennene ved en anledning ”gjekk til kyrkja og vekte klokkaren og ba han ringe for sjelene”. Kongen selv ”gjekk til høgmesse” få dager etter. Ved begge disse anledningene gis det inntrykk av at det ikke var lang avstand fra bostedet til kirken (Soga om Olav den heilage kap. 83–84). Det nevnes ved en anledning i 1235 at kong Håkon da hadde til oppbevaring ”mykje gods” (*mikit fé*) i Lavranskirken (Soga om Håkon Håkonsson kap. 185), hvilket også bygger opp under oppfatningen av at kongen rådet denne kirken og at den sto nær kongsgården. At det var en kirke i eller i nær tilknytning til kongens bosteder i byene så vel som på gårdene rundt om i riket, er en kjent sak (f.eks. Soga om Håkon Håkonsson kap. 333, DN I nr.113/RN III nr. 448). Lavranskirken er den kirken i Tønsberg som ligger nærmest kongsgården. Det er således en rimelig slutning at den kirken som kong Olav og hans menn forholdt seg til i 1018 sto på samme sted som Lavranskirken fra rundt 1100 og var en forgienger for denne i tre.

Lavranskirken i stein er kun kjent fra en grunnplanskisse utført før kirken ble revet tidlig på 1800-tallet, samt fra en eldre akvarell og en avbildning i et intarsiaarbeid. På grunnlag av stiltrekk ved bevarte kapiteler bør den ha stått ferdig rundt 1100, mest sannsynlig i kvader, og trolig har den opprinnelig hatt to hjørnetårn i vest fra rundt midten av 1100-tallet. Den hadde portaler i skipet mot nord, vest og sør, portal inn til koret i sør samt sentraltårn. Østre del av bygningen ble delvis nybygd på 1200-tallet eller rundt 1300, og muligens var det på dette tidspunkt at også koret ble treskipet – sideskipene i koret *kan* også være opprinnelige (Wienberg 1991: 25). I 1390-årene nevnes at den tidligere hadde vært kollegiatkirke (RB 181ff), og til kirken hørte en skole. Patronatsretten lå til Oslo domkapittel senest ca. 1350, og Lavranskirkens prost var kannik ved Oslo domkirke (Johnsen 1929: 184). Første gang en prost ved Lavranskirken nevnes er i 1218 (Soga om Håkon Håkonsson kap. 46). Kirken hadde høy status, da så vel Oslobiskop Torkel († 1249) som sysselmann og fehirde på Tunsberghus Hr. Bjarne Audunsson († ca. 1321) lot seg gravlegge her. Sistnevnte stiftet i den sammenheng et kapell i skipets sørvestre hjørne (Gjessing 1913: 93).

Det forhold at biskopen og domkapitlet i Oslo i senmiddelalderen opptrer som

patronatshavere til Lavranskirken viser til en kjent praksis for kongelig tildeling av rettigheter. Trolig er overføringen fra kongen skjedd lenge før 1350. Når det gjelder fylkeskirkene i Trøndelag (f.eks. Mære, Haug, Steine/Byneset) så ble disse reist på kronens gårder. Kongen beholdt gården, men kirken med inntekter ble i utgangspunktet rådet av biskopen. Så i andre halvdel av 1200-tallet ble patronatet og inntektene overført kommunet og deretter de enkelte kanniker (DN III nr. 4, I nr. 62, III nr. 32, 39, VI nr. 64, II nr. 50). Trolig er det noe av den samme framgangsmåte vi ser, når Nonneseter kloster i Oslo i 1396 eier hovedbølet av Aker gård samt kirken der og alle dens inntekter (RB 299–309). Ifølge Akershusregisteret skulle dette være en donasjon i 1168 fra Oslobiskopen og hans kapitel til klosteret (Reg. nr. 1969). Om så var tilfellet, må likevel biskopen i utgangspunktet ha fått gård og kirke av kongen, da Aker på 1000-tallet var fylkeskirke (B 8) og dermed rimeligvis krongods. Muligens er det slike forhold Daae og Huitfeldt-Kaas (1895: 135) har i tankene, når de i sine noter til utgivelsen av biskop Glostrups visitasreiser 1617–37 hevder at Lavranskirken var “det fordums kongelige Capel”, selv om de ikke viser til hvilket kildegrunnlag de har for denne påstanden. Hvilken funksjon kan så Lavranskirken ha hatt før den kom inn under biskopen og domkapitlet i Oslo?

BISKOPENS KIRKER

Biskopskirken i Oslo var dedisert St. Hallvard (jf. DN III nr. 7). Når denne kirken ble påbegynt eller sto ferdig er likevel uavklart. Kong Sigurd Jorsalfarer ble gravsatt i korets sørvegg i 1130 (Soga om Magnussønene kap. 33, Eide 2008). Dette gir en seneste datering for bygningen, iallfall for korpartiet. Men det er heller ingen ting i veien for at hele kirken kan ha stått ferdig på denne tiden eller også noe tidligere. St. Hallvards translasjon fra Lier er ikke spesielt omtalt. Ifølge islandske annaler ble Hallvard drept i 1043. Han er omtalt av Adam av Bremen ca. 1070 som *Alfvardus* (Bok 3, kap. 54), men dette betyr ikke nødvendigvis at translasjonen da alt hadde funnet sted. Det er kanskje mer sannsynlig at den skjedde i sammenheng med reisingen av domkirken.

Hallvardskirken ble bygd som basilika med smalere, kvadratisk kor med apsidal avslutning, korte tverrskip mot nord og sør under et sentraltårn, et større kapell inntil korets nordside og et mindre mot sør, viet henholdsvis til Sta. Maria og St. Olav, begge med apsidal avslutning. Det var portaler i tverrskipene mot nord og sør, tverrstilte portaler i skipet nær vestveggen og vestportal, samt en portal i korets sørvegg. På midten av 1200-tallet ble koret kraftig utvidet og forlenget, og det nordre kapellet ble dermed utvidet til et sakristi (jf. DN IV nr. 790). På et tidspunkt ble det reist støttestøtter mot skipets nord- og sørvegger nær vesthjørnene, trolig fordi skipet

hadde to hjørnetårn i vest. Fra nordre sideskip i kirkens vestfront gikk en overbygd bro over til bispegården. Kirkegårdens avgrensning ble bygd i stein senest på begynnelsen av 1200-tallet. Det er kjent i alt 15 altere i kirken (RB 274–91). Som for de andre bispekirkene ble også Hallvardskirken benevnt som *staðr* (f.eks. DN II nr. 668), hvilket betyr at den hadde et prestekollegium. Den var kongelig gravkirke på 1100-tallet, og også på 1200-tallet da kong Håkon Håkonsson unge ble gravlagt her i 1258.

Det at patronatsretten til Lavranskirken i Tønsberg lå til Oslos biskop og domkapittel er svært interessant sett i relasjon til kirkens spesielle utforming (basilika, to vesttårn, trolig kvaderbygg), dens mange prebender og altere, og ikke minst de store landskyldinntektene. Kirken eide ifølge Johnsen (1929: 185) “et meget betydelig jordegods” (241 markebol i følge Emanuelsson 2005: 127f), og den største delen av dette lå til kommunet. På sitt mektigste før Svartedauden hadde kirken et kollegium av prester med felles bordhold, bestående av en prost, en sogneprest, alterprester for øvrig, kantor, sakristan, diakoner og betjenter samt en skolemester (RB 181, Johnsen 1929: 185f). Den var således en *staðr*, lik Hallvardskirken. Ved å se dette i sammenheng med den store sannsynligheten for at steinkirken var blitt reist av kongen, åpner det for nye perspektiver med hensyn til Lavranskirkens tidlige historie. Nå har Lavranskirken aldri vært fylkeskirke, for i Vestfold fylte ifølge Borgartingslovens kristenrett kirkene på Sem og Hedrum denne funksjonen (B 8.1). Dens monumentalitet tilsier at den ble bygd for et annet formål. Den var en basilika, lik domkirkene, og den er tidligere blitt diskutert i relasjon til “landsbygd basilikaene” på Tjølling, Aker, Ringsaker, Hoff (østre Toten) og Nikolaikirken på Gran, men da stort sett med kunsthistoriske perspektiver (Christie 1969, Sandvik 1969, Vibe-Müller 1971, Wienberg 1991: 25f). Det skal i det videre argumenteres for at Tønsberg var det eldste bispesetet på Østlandet, at Lavranskirken var bispekirke, og at det trolig er derfor den ble reist i stein på et noe tidligere tidspunkt enn Hallvardskirken i Oslo. I og med at det er uvisst hvorvidt de bevarte kapitelenes stammer fra koret eller skipet, blir tiden rundt 1100–1120 en eldste- eller en yngstedatering for når steinkirken sto ferdig. Interessant nok er også domkirken i Lund dedisert St. Lavrans, og den ble reist i tiden ca. 1085–1145.

KONKLUSJON

I begge byene lot kongene reise kirker. I Oslo kan både Clemenskirken og Mariakirken ha blitt bygd for kongenes eget bruk. Fra midten av 1000-tallet og framover var sistnevnte tett forbundet med kongsgården og kongenes administrative virke. Lavranskirken i Tønsberg hadde en tilsvarende funksjon, samtidig som den fikk en rolle overfor biskopen på Østlandet fram til Hallvardskirken i Oslo ble bygd som

domkirke tidlig på 1100-tallet. Lavranskirken ble i stedet sognekirke der patronatsretten lå til Hallvardskirken, samt sete for prosten i Vestfold. Denne var dessuten kannik ved domkirken i Oslo.

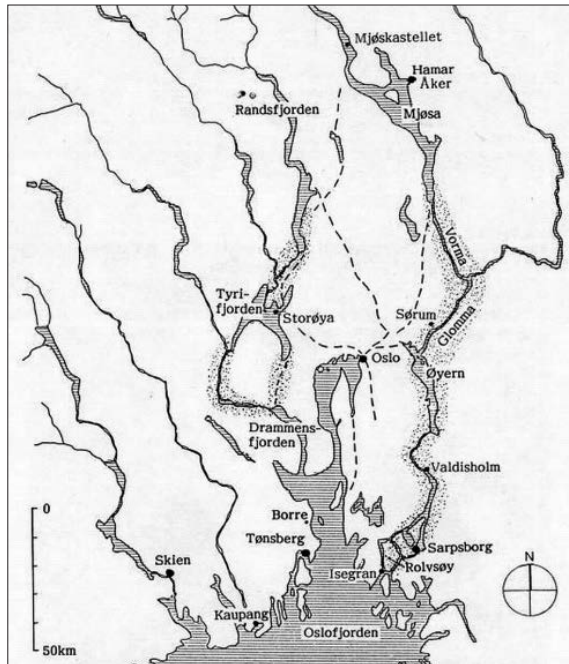
Bispetet på Østlandet

P.A. Munch og senere forskere har nær samstemmig oppfattet Oslo som sted for bispetet på det ytre Østlandet helt fra starten av (Munch 1852). Sveaas Andersen refererer rett nok til O. A. Johnsens distinksjon mellom generell bofasthet for biskopene og faste seter for dem i byene (Sveaas Andersen 1995: 313), men han nevner kun Hamar som et slikt foreløpig østnorsk sete før etableringen i Oslo (op.cit. 330). I Oslo kan som nevnt byggingen av domkirken (*kirkiu hins hælga Halvarðar*), i det minste koret, tidfestes til 1130 eller også noe tidligere. Eldste eksplisitte omtale av et bispete i Oslo (*Alpsa*) er ca. 1100. Kilden er den såkalte Firenzelisten, et forarbeid for opprettelsen av erkesetet i Lund i 1104 (Nyberg 1991). I tiden før ca. 1100 var “[...] den almindelige benevnelse for østlandsbisen i det 10. årh. og ennu omkring år 1100 ‘vikverjabiskup’ eller ‘biskup i Vik austr’” (Johnsen 1929: 71, jf. Munch 1852: 12, Bang 1912: 143). Johnsen mente av denne og andre grunner at det eldste bispetet i Viken (ytre Østlandet) ble etablert i Tønsberg, og at biskopen holdt til på gården *Teigar* (nåværende Teie) på Nøtterøysiden av Byfjorden, men innenfor byens takmark: “I betraktning av at hans misjonsdistrikt strakte sig til Gøtaelv og Vest-Agder, og at han gjennom Folden (Oslofjorden) hadde en lettvent forbindelse inn til de sentrale deler av Østlandet, har Tønsberg vært et forholdsvis centralt beliggende og bekvemt sete for østlandsbisen (...) først den næste [biskop] i rekken, Vilhjaln († 1157), omtales i de islandske annaler som biskop i Oslo (...) Rimeligvis er skiftet av hovedsete ikke foregått brått, men litt etter litt, eftersom Oplandene og de indre deler av Viken kom mere med i kirkelivet” (Johnsen 1929: 71f, 240f; jf. Bull 1922: 37f, 42f). Johnsen og andre historikere var på dette tidspunkt ikke kjent med Firenzelisten. Dermed blir det avgjørende å finne ut hva *Vik austr* betegnet før ca. 1100 (fig. 9), rent bortsett fra at landskapet Vik her er sett fra Vestlandet eller Island.

HVOR LÅ BYEN WIG?

“Hvis man seiler fra Ålborg eller Vendsyssel i Danmark, kommer man i løpet av én dag [*per diem*] over til Viken [*ad Wig*], som er en by i Norge [*civitatem Nortmannorum*]. Derfra holder man til venstre og seiler langs Norges kyst” (Adam av Bremen: Bok 4, kap. 33). Adams omtale ca. 1070 av hva som gjerne oppfattes som en by – *Wig* – og hvor den lå, blir fortsatt diskutert. “I Norge hadde Adam av

Fig. 9. Oslofjordsområdet og Østlandet i sen vikingtid. Hovedferdselsårer markert med raster. Etter Schia 1991.

Bremen hørt om to *civitates*, Trondheim og et sted han kaller *Wig* (Viken), trolig Oslo eller Tønsberg” (Helle 2006: 41). “Per Linge har foreslått at det [Adams *Wig*] dreier seg om Koppungen ved Svinesund, hvor vi på norsk side finner en storgård ved navn Vik. Men beskrivelsen kan passe godt på Tønsberg, som på Adams tid trolig var i ferd med å vokse fram” (Stylegar & Norseng 2003: 462). I sin beskrivelse av hovedleia langs norskekysten påpeker Sverre Steen at “Oslo lå utenfor allmannedalen og var på en måte innlandsby, ikke havn i leden som de fleste andre byene” (Steen 1942: 286, se nedenfor).

Som Roald Morcken (1978: 8f) har vist, har Adam misforstått ordet for den gammelnorske lengdeenheten til sjøs *døgr*, og oversatt dette med tidsenheten dag/døgn.³ 1 *døgr* tilsvarte 2 *tylft(er)* som tilsvarte 24 *vikur* som igjen tilsvarer 144

³ “I sagalitteraturen brukes bare ordet *døgr*, til tross for at inntil omkring år 1000 ble brukt halvdøgr = 72 nautiske mil. Deretter gikk *døgr* over til å bety et fullt døgr = 144 nautiske mil. Et *døgr* kan altså bety den større eller mindre distansen. Hvis man kjenner reisens endepunkter, løses saken enkelt nok ved å måle avstanden på et moderne kart. Det kan da lett sees hvilken av de to enhetene som er ment” (Morcken op.cit.).

nautiske mil. En oppmåling av distansen Ålborg – Tønsberg viser at denne er på ca. 140 nautiske mil, hvilket gir en svært liten feilmargin målt med dagens instrumenter og tabeller. Morcken har da heller ingen betenkning med å oversette *Wig* med Tønsberg. Det bør bemerkes at Adams opplysning om at man etter avreise fra Ålborg skulle ankomme Trondheim på det femte *degret*, gir ved etterprøving en feilmargin på kun 36 nautiske mil eller 4,8 %.

Tore Nyberg drøfter Adams beskrivelse av erkebiskop Adalberts gjerninger og mener at presisjonsnivået i opplysninger om de forskjellige bispeseter “[står] i ganske god överensstämmelse med den praktälskande och extravaganta kyrkofyrstens personlighet att placera ut biskopar på strategiskt viktiga punkter på missionsfältet utan att ge sig på en formaliserad gränsläggning av stiftet” (Nyberg 1984: 337). I sin gjennomgang av opplysningene om bispeseter i Norden i Firenzelisten, sett opp mot tilsvarende opplysninger hos Adam, mener han at “Skillnaderna mellan biskopslistans uppräknning och Adams beskrivning av kyrkan i Norden torde dels vara en skillnad i betraktelsesätt mellan Adams och listans sagesmän. Men de kan också spegla den kristna missionens utveckling under generationen 1070–1100” (Nyberg 1991: 168). Det er ikke nødvendigvis noen motsetning mellom disse to oppfatningene når det gjelder *Wig*: navnet på bispedømmene var i begge tilfeller viktigere enn navnet på biskopenes oppholdssted dersom de to navnene var ulike. Adam presiserer da også at biskopene i Norge og Sverige i andre halvdel av 1000-tallet ikke hadde fast avgrensede bispedømmer: “Hver biskop som blir mottatt av konge og folk, bygger kirken i fellesskap med de andre; de reiser rundt i landet og omvender så mange de kan til kristendommen og veileder dem så lenge de lever, uten å se skjevt til hverandre” (Fjerde bok kap. 34). Mye av dette kan nok være en idyllisering, men fraværet av faste grenser bør være korrekt.

TIDLIGE BISPERESIDENSER

Om *Túnsberg* var gårdsnavnet (jf. *Alpsa*), så var Viken (*Wig*) således områdenavnet for det ytre Østlandet, “fra endemerket mot Danmark og til den staden som en kaller Rygjarbit” (Robberstad 1966: 23). Adam av Bremen benyttet samme type omtale for Nidaros, der *metropolis civitas nortmannorum Trondemnis* viste til en by i landskapet Trondheimen. Nyberg diskuterer de noe flytende forholdene for lokaliseringen av de tidlige bispesetene i Sverige (Nyberg 1991: 179ff), og i Norge ble som kjent bispesetet for Vestlandet på 1170-tallet flyttet fra Selja til Bergen. Like lite som rikskongene hadde ett fast kongssete i den første tiden, like lite hadde biskopene ett fast bispesete. Begge forflyttet seg rundt mellom sentrale gårder, gjerne i fellesskap, i og med at det var kongene som rådet og i all hovedsak forsørget sine biskoper. Helle

mener at biskopen i Gulatingslagen rundt 1100 trolig hadde flere residenser: i første rekke på Selja, men også i Bergen og kanskje også i Stavanger før det der ble opprettet et eget bispesete i første halvdel av 1100-tallet (Helle 1982: 92, jf. Johnsen 1929: 71). Det er således i forlengelsen av Johnsens argumentasjon og Morckens identifisering av *Wig, civitatem Nortmannorum*, god grunn til å plassere det eldste bispesetet på Østlandet i Tønsberg – i og med tittelen *biskup i Vik austr.* Samtidig må biskopen ha hatt andre residenssteder, som Oslo og nok også gården Hamar (jf. Sveaas Andersen 1995: 330).

Biskopen i *Wig* hadde trolig på 1000-tallet en egen gård innenfor Tønsbergs takmark: *Teigar* (fig. 8). Den er nevnt i flere brev på 1300-tallet og noe inn på 1400-tallet. I nær samtlige tilfeller var Oslobiskopen da selv til stede, eller gården nevnes som stevnested for biskopen i kirkesaker. Ved en anledning nevnes biskopens råds- mann (gårdsbestyrer) på *Teigar*, og i et av brevene framgår det at forhandlinger mellom biskop Øystein og *valbornu quinno frw Kristino Niculoss dottor* om tienderestanser ble ført *j cappellanno j Teighum* (DN III nr. 409, 419, 506, IV nr. 539, 546, 642, XI nr. 76a-b, VI nr. 448). Gården var også ved en anledning oppholdssted for erkebiskop Aslak Bolt under *visitas* (DN XXI nr. 361). Av brevene framgår det at gården hadde målstue, setstue, sommerhall og kirkebygning. Et par av disse bygningenes grunnmurer var godt synlige i 1820-årene, og en av dem ble da oppgitt å ha en grunnflate på rundt 22 x 11,3 m. En annen ruin, beskrevet som restene av en kirke, var ikke så tydelig, men ut fra den stiplede utstrekning utført på en kartskisse av L.D. Klüwer (Klüwer 1823) kan lengden muligens anslås til rundt 35 m. Den kan se ut til å ha et rektangulært skip og et vesttårn. Ifølge senere opplysninger var grunnmuren i “gråstein” ca. 1,5 m bred, og den inneholdt rester av middelaldertegl (Johnsen 1929: 242, Wienberg 1991: 47f). Bruken av tegl antyder en datering av kirken til andre halvdel av 1200-tallet, men det kan også være at teglet viser til en ombygging av en eldre kirke på denne tiden.

Bispegården i Oslo ble utbygget i stein fra ca. 1200, men det er liten tvil om at det har vært bispegård med trebygninger her fra tidlig på 1100-tallet, samtidig med Hallvardskirken. Det er funnet en rekke bygningslevninger av tre ved arkeologiske utgravninger (Dahlin 1982: 97–98), men det er ikke noen gode dateringer av disse. Det kan tenkes at biskopen overtok bygninger på stedet som kan ha vært en del av tunet på gården Oslo i tiden rundt 1100. På 1000-tallet er det grunn til å tro at biskopens residenssted i Oslo var i tilknytning til Mariakirken og kongsgården, kanskje til Clemenskirken.

KONKLUSJON

På 1000-tallet hadde biskopene, som kongene, en rekke residenssteder rundt om i Norge. På Østlandet lå hovedsetet på denne tiden i Tønsberg, og biskopen hadde trolig residenssteder også i Oslo og på Hamar. Fra rundt 1100 lå det permanent i Oslo. Det finnes svært få kilder til mer presise dateringer av Lavranskirken i Tønsberg og Hallvardskirken i Oslo. Det er således ikke umulig at kongen kan ha påbegynt byggingen av de to steinkirkene samtidig. Kun fremtidige arkeologiske undersøkelser kan avklare dette. I 1152/53 ble det østnorske bispedømmet delt ved at det ble etablert et eget bispedømme for det indre av Østlandet, og denne biskopen tok sete på Hamar.

Profan bebyggelse ca. 1100 – 1300

KONGSGÅRDER

Det er ovenfor antatt at den første Clemenskirken var et kongelig anlegg og at den var knyttet til en kongsgård, slik som i Trondheim. Restene av en tidlig kongsgård er funnet sør for Clemenskirken og nord for Mariakirken. Det er mulig at denne var et befestet anlegg, en jordborg med en smal vollgrav. Ved Oluf Olsens utgravninger i kongsgården fra 1200-tallet ble det funnet noen stolpehull ned i den marint avleirede sanden og en del av en ca. 2,5 m bred og vel 0,5 m dyp grøft. I denne grøften ble funnet en myntskatt med utenlandske mynter, den yngste datert til 1042 (Skaare 1966). Myntene kan sannsynligvis settes i sammenheng med Harald Hardrådes myntreform hvor han innførte norsk mynt og hvor utenlandske mynter måtte veksles inn. Dette gir muligens en datering for når grøften ble fylt igjen, ca. 1050 eller litt senere. Men den viser ikke når anlegget ble bygget. Erik Schia har argumentert for at grøften kan ha vært en del av en vollgrav i en jordborg, et motte-anlegg (Schia 1991: 112–13). Diameteren er beregnet til ca. 80–85 m. Dimensjonene på graven er beskjedne, men beliggenheten av en kongsgård her ville uansett passe godt med Mariakirken. Avstanden til Clemenskirken er også så kort at denne kirken og en kongsgård her kan ha vært samtidige. Kongsgården kan med andre ord ha ligget på samme sted på hele 1000-tallet – og senere.

I Tønsberg ligger den middelalderske kongsgården i kort avstand vest for Lavranskirken, mellom denne og sjøen, og lokaliseringen var fortsatt kjent på midten av 1700-tallet (Müller 1842:93). Fra kirkens vestparti ned til ruinene av en steinbygning i kongsgårdsanlegget er det en avstand på 70 m. Denne bygningen har i middelalderen ligget kun få meter fra sjøen, så det er sannsynlig at resten av anlegget har strukket seg oppover mot kirken. Kongsgårdsruinen er kun delvis framgravd og

undersøkt arkeologisk, men de frilagte murene kan ved keramikklfunn tidfestes til 1200-tallet (Eriksson & Thoresen 1976: 45, Meyer 2014: 17–19). Dette er i overensstemmelse med at kong Håkon “bygde kongsgården ved Lavranskyrkja” (Soga om Håkon Håkonsson kap. 333), men det betyr ikke nødvendigvis annet enn at han utbedret et allerede eksisterende anlegg. Det er funnet kulturlag eldre enn det murte anlegget, men det er usikkert hva slags virksomhet disse stammer fra (Meyer 2014: 18–19). En eldre utgave av et kongens bosted eller gård i Tønsberg er omtalt på flere steder i sagaene, tidligst rundt 900 og senest fra Olav Haraldssons tid tidlig på 1000-tallet, og ved enkelte anledninger gis det klart inntrykk av at oppholdsstedet består av flere bygninger (Gjessing 1913: 16f, Johnsen 1929: 32f, Brendalsmo 1994: 43f).

BORGANLEGG OG BEFESTEDE ANLEGG

I Oslo var det på 1200-tallet ett befestet anlegg og tre borger. Til erstatning for kongsgården og den mulige befestningen av jord og stein lot kongen på 1200-tallet reise en borg av stein. Kongsgården brant i 1223, og det har vært gjettet på at det nye kongsgårdsanlegget ble reist da. Men den brant også i 1254, og dette er et mer sannsynlig tidspunkt for reisingen. I Håkon Håkonssons saga (kap. 333) står det at kong Håkon lot bygge nye hus i kongsgården i Oslo. I 1286 omtales Halkjell Krøkedans i et brev fra hertug Håkon Magnusson som *castellanus* (DN V nr. 15). Det er hevdet at det ville være urimelig at Håkon, da hertug med sete i Oslo, skulle bruke denne betegnelsen dersom kongsgården fortsatt var av tre. En sannsynlig tolkning er at ringmuren rundt kongsgården ble reist i Håkon Håkonssons tid (Nedkvitne og Norseng 1991: 143). Denne har et fundament som er hele 3,5 m bredt, og muren har antagelig vært ca. 2,4 m tykk. Det har vært gjettet på at den kan ha vært 5m høy (Schia 1991: 33). Bygningene inne i borgen har vært både av tre og stein. Det ble ved utgravningene i 1961–63 gravd fram steinfundamenter for flere store trebygninger, bl.a. en stor stuebygning. Denne har eksistert samtidig med den store hallbygningen av stein inntil sørøstmuren, men har vært påbegynt tidligere (Olsen 1962, Schia 1991: 33–34). I steinhallen er det utstrakt bruk av tegl, iallfall i vindusåpningene, og dette tyder på en sen datering, kanskje til Håkon Magnussons tid, enten som hertug eller som konge fra 1299. En datering til 1290-tallet vil passe godt med den omfattende bruken av tegl i de samtidige byggearbeidene på Mariakirken. For å få plass til det nye korsformete koret i denne kirken var det nødvendig å forskyve den sørvestre ringmuren i kongeborgen mot nordøst. Det ble derfor reist en ny ringmur på denne siden. Den står inntil den sørøstre ringmuren som her går 4–5 m lengre ut mot sørvest enn den nye muren.

Kongeborgen ble sete for prosten i Mariakirken, rikets kansler. Allerede prost Åke innehadde denne posisjonen fra 1290-tallet. Da han døde i 1314 bestemte kong

Håkon 5. at prosten i Mariakirken skulle være rikets kansler. Det ble også bestemt at det skulle være en visekansler som kunne følge kongen på hans reiser (DN I nr. 143). Det er antatt at prosten etter hvert overtok kongeborgen etter at Akershusborgen ble reist, iallfall fra 1330-årene (Nedkvitne og Norseng 1991: 144).

Behovet for en ny sterk borg i Oslo viste seg ved Alv Erlingssons angrep på byen i 1287. Kongeborgen var ikke sterk nok til å motstå angrepet og ble satt i brann. Beliggenheten var også ugunstig, inntil mange andre bygninger i middelalderbyen og også nær den bratte og høye Ekebergåsen. Sannsynligvis har den brede og dype grøften som ble funnet på nordøstsiden av kongeborgen ved arkeologiske utgravninger i 1992 (Schia 1993) og i 2014 (NIKU arkeologiblogg wordpress.com) vært en vollgrav. Den er datert til siste del av 1200-tallet og kan tolkes som et ytre forsvarsanlegg, kanskje et midlertidig anlegg i Håkon Magnussons tid. En ny riksborg ble anlagt helt utenfor middelalderbyen, på det knause te berget vest for Bjørvika kalt Akersneset, i og med at dette var del av Akers gårdsvall. Det har vært antatt at borgen ble påbegynt på slutten av 1290-tallet. I år 1300 var byggingen så langt kommet at det kongelige arkivet ble flyttet hit. Borgen var bygget etter moderne prinsipper med bruk av de naturlige bergformasjonene som del av forsvaret, særlig mot øst og vest. Den hadde et kraftig forsvarstårn kalt Våghalsen og ringmur som fulgte terrenget. Et porttårn hadde vindebro over en naturlig vollgrav i berget. Borgen hadde først og fremst forsvarsfunksjon, og palassfunksjonene i Håkon 5.s tid var fortsatt knyttet til kongeborgen i byen. Det er gjort flere arkeologiske undersøkelser av borgen. Undersøkelsene til Holger Sinding-Larsen i perioden 1905–24 var de mest omfattende (Sinding-Larsen 1924, 1925). Akershusborgen skulle vise seg å være et anlegg som ikke ble militært erobret.

Inne i byen ble bispegården fra 1100-tallet bygget ut med steinbygninger fra rundt 1200, i biskop Nicolas Arnessons tid. I østfløyen ble reist to steinbygninger vis a vis vestfronten i Hallvardskirken. Det var en større kvadratisk bygning med hvelvet underetasje og en smalere bygning ut mot Bispeallmenningen i øst, der hvor Oslo torg lå. Trolig var det den sistnevnte som hadde et forsvarstårn. Dette er bl.a. omtalt i forbindelse med kampene mellom Håkon Håkonsson og hertug Skule i 1240. Ved samme anledning ble omtalt den gangbroen som gikk over fra bispeborgen til Hallvardskirken, over Nordre strete (Soga om Håkon Håkonsson kap. 233, 236). En nord- og sørfløy med steinbygninger ble reist i løpet av 1200-tallet og rundt 1300. Det er ved arkeologiske utgravninger funnet ringmur både i nord, øst og sør (Dahlin 1982, 1990). Biskopens eiendom gikk helt ned til Bjørvika med bryggene og sjøbodene i området nord for Bispeallmenningen.

En mulig tredje borg er den som kong Håkon Håkonsson skal ha latt bygge på Åkeberg. Denne ble kort etter “flyttet” til Nikolaikirken (Soga om Håkon Håkons-

son, kap. 333). Flyttingen var trolig synonym med riving, og at steinen ble brukt til en på-/ombygging av denne kirken. Borgen er imidlertid ikke påvist arkeologisk.

I middelalderen var Tunsberghus den største norske riksborgen med et areal på 60 000 m² innenfor ringmuren (Eriksson 1995). I Soga om Håkon Håkonsson (kap. 333) heter det at kong Håkon “let gjere ein steinmur kring Tønsberg [= *Túnsberghús*] og kastell over portane, og Gaute-kastellet over Danekleiva. Han let òg setje hus på heile Berget”. Disse “husene” ser alle ut til å ha vært trebygninger, mens et kastell i stein og tegl ble bygd under Magnus Håkonsson. Byggeaktivitetene under Håkon og sønnen Magnus bekreftes av en arkeologisk analyse av kildematerialet fra og om Berget (Eriksson 1995: 10f). Fra Sverre-soga (kap. 172) og beretningen om hans beleiring av Berget vinteren 1201–2 er det kjent at det allerede da eksisterte trekastell over oppgangen til Berget. Det hadde da dessuten stått en steinkirke på Berget i mer en 50 år, Mikaelkirken. Berget må således ha vært et sentralt område for kongene senest fra første halvdel av 1100-tallet. Av Saxos beretning fra felttogene mot Viken og besøkene i Tønsberg i 1160-årene framgår det da også at Berget på denne tiden hadde en viss form for befestning (Johnsen 1929: 82f, Eriksson 1995: 68f). Johnsen (1929: 35) antar at Berget var befestet etter frankisk-irsk modell allerede på 800-tallet, noe som Eriksson (1995: 18f) avviser da de naturtopografiske forholdene gjorde at fjellplatået ikke medførte behov for befestninger før i middelalderen.

Hvorvidt også kongsgården nede i Tønsberg på noe tidspunkt var befestet med en ringmur i stein er uvisst. En kort del av en mur i vest kan være fra en slik ytre befestning, men dette er svært usikkert (Meyer 2014: 23–24). Det er heller ikke belagt noen entydig befestning av biskopens gård *Teigar*, men det er på enkelte steder påvist en rullesteinsmur som følger overkant av terrengfallet mot sjøen og som kan ha dannet grunnlaget for en palisade.

Det er foreslått at det kan ha vært et såkalt Trelleborganlegg rett ved Oslo, et festningsanlegg av vikingtidstype (Schia 1991: 30). Dette er en hypotese basert på stedsnavnet Trelleborg, men noe slikt anlegg har ikke kunnet identifiseres, og det er mer trolig at det er betegnelsen på en naturdannelse, rett sør for byen og Alnaelva. Også i Tønsberg finnes navnet Trelleborg på et nes sør for byen på grunnen til gården Gunnarsbø.

KONKLUSJON

Det er rimelig å tenke seg at kongene i byenes tidligste fase oppholdt seg i den gårdsbebyggelsen som da allerede eksisterte. Etter hvert som kongenes behov for en bedre egnet residens manifesterte seg, ble det bygd befestede kongsgårder. I Oslo er det funnet rester fra midten av 1000-tallet av hva som kan ha vært et motte and bailey-

anlegg, rett ved den kongelige Mariakirken. På 1200-tallet ble det på samme sted reist et borganlegg der ringmuren og flere bygninger var i stein. En ny riksborg ble fra slutten av 1200-tallet anlagt helt utenfor middelalderbyen, på Akersneset. En mulig tredje borg er den som kong Håkon Håkonsson skal ha latt bygge på Åkeberg, men denne ble etter kort tid revet. Også bispegården i Oslo fra 1100-tallet bygget ut med steinbygninger fra rundt 1200. I Tønsberg er en egen kongsgård først kjent på 1200-tallet, da Håkon Håkonsson lot reise flere nye bygninger i den, men muligens kan det ha eksistert en eldre utgave av denne allerede tidlig på 1000-tallet. Riksborgen Tunsberghus var delvis befestet på slutten av 1100-tallet, men den ble kraftig opprustet i løpet av 1200-tallet. Det er mulig at biskopens residensgård Teie var beskyttet av en palisade.

DEN UTPARSELLERTE BEBYGGELSEN

Som nevnt ovenfor har det vært bybebyggelse i Oslo organisert i parseller/bygårder med relativt stabile tomter fra 1000-tallet og fram til byens siste tid. Mens grensene, både mellom de enkelte bygårdene og mellom bygårdene og gatene på 1000-tallet og noe inn på 1100-tallet var markert med grøfter eller gjerder av flettverk, skigarder eller stolper, ble disse i de tettbebygde delene av byen på slutten av 1100-tallet og på 1200-tallet fjernet og erstattet av skiller mellom bygninger, oftest dråpefall. Det har sin årsak i fortettingen av bygningsmassen innenfor de enkelte bygårdene. Areal som var bebygget økte i det søndre området mellom Østre og Vestre strete fra vel 20 % på 1000-tallet til over 50 % på 12- og 1300-tallet (Schia 1987: 180–81). Der hvor bygården lå ut mot en gate, f.eks. Vestre Strete, var det en bodbygning som vendte ut mot denne gaten. Slike bodbygninger hadde trolig 2 eller 3 etasjer og inneholdt verksteder, salgslokaler for varer, samt lagerrom. Fra slutten av 1200-tallet er det også indikasjoner på at det var boligfunksjoner i den øverste etasjen her. Bakover i rekken med bygninger som lå ut mot gårdsplassen og hadde gavlen mot stredet var det boder, bolighus og muligens eldhus. Avstanden mellom Østre og Vestre strete var ca. 60 m nord for Clemensallmenningen, og det er indikasjoner på at det gjennom hele middelalderen, iallfall fra 1100-tallet, var et skille midt mellom disse gatene, slik at hver bygård har vært ca. 30 m lang. Bredden har variert noe over tid og økte generelt, fra mellom 11 og 15 m på 1000- og 1100-tallet til 16–20 m på 1200-tallet (Schia 1987: 216–17).

Bebyggelsesutviklingen i nordre del av byen fulgte samme utvikling som lengre sør, med parsellgrenser etablert alt på 1000-tallet. Ut fra forholdene på tomten “Oslo gate 6” er tomtene på 1100-tallet rundt 13 m brede, men noen øker i bredde på 1200-tallet. Bebyggelsestettheten er målt til over 60 % på flere tomter på slutten av 1200-tallet (Molaug & al. 2000).

Det har vært få utgravninger de siste 45 årene i områder ned mot sjøen i Oslo, og ut fra de eldre utgravningene ser bygårdene her ut til å være mer langstrakte og uten gateløp parallelt med sjøen (Fischer 1950). Arkeologiske undersøkelser i 2013 og 2014 kan tyde på at utnyttelsen av tomtene på 1000- og 1100-tallet ikke var like høy som på tomtene inntil byens hovedgate Vestre strete. Det kan ha sammenheng med at den eldste havnen var ved munningen av Alnaelva.

I Tønsberg er det ingen sikre dateringer av parsellgrenser før på 1100-tallet (se ovenfor). Det er likevel flere forhold som gir klare indikasjoner på en strukturert bebyggelse mellom Stretet og sjøen, og stedvis også ovenfor Stretet i nordvestre del av middelalderbyen, senest på 1000-tallet: Peterskirkens plassering viser at det var bebyggelse mellom denne og sjøen da den ble etablert; en noe usikker datering av det eldste Stretet i dette området antyder en bordlegging av dette før ca. år 1000; et sannsynlig gjerde sørøst i byen antyder parsellering før tidlig 1000-tallet; boreprøver nær strandsonen ned for middelalderens torv viser bosetningslag fra rundt år 1000; og det er dokumentert bygninger fra 1000-tallet på oversiden av Stretet, og en av disse lå inntil og vinkelrett på dette. Det finnes også noen mer usikre sagaopplysninger for andre halvdel av 900-tallet, der det gis et klart inntrykk av at Tønsberg da besto av bygårder med fastboende handelsfolk, av tilreisende som satte opp midlertidige boder eller telt, og at en representant for kongen bodde på stedet (Soga om Færøyvingane kap. 8, Porleifs þátr jarlsskálds kap. 3, Soga um Jomsvikingarne: 79f, Grettes saga kap. 12, 23–24). I Grettes saga omtales for øvrig Tønsberg som synonymt med *austr i Vík*.

Samlet peker forholdene i retning av en etablert bebyggelse langs sjøen, med et passasjeområde i bakkant, tidlig på 1000-tallet. Sannsynligheten, ut fra nevnte indikasjoner samt sammenligning med tilsvarende tettsteder på 900- og 1000-tallet, taler for at grunnen var utparsellert fra begynnelsen av. Peterskirkens eldste kirkegård taler dessuten for en fast bosetning på 1000-tallet. At en slik tolkning er sannsynlig, bekreftes ved at i første halvdel av 1100-tallet er den utparsellerte bebyggelsen, på begge sider av Stretet fra Lavranskirken i nordvest til nær Olavsklosteret i sørøst og fra strandsonen i vest til høydedraget bak Peterskirken mellom Berget og Haugar i øst, fullt utbygd i form av bygårder, allmenninger, veiter og et strete (Eriksson 1990, Lindh 1992, Brendalsmo 1994). En rimelig forklaring på hvordan dette “misforholdet” mellom den entydige middelalderbyen på 1100-tallet og den svakt belagte aktiviteten på 1000-tallet og tidligere er oppstått, er fraværet av arkeologiske undersøkelser i det sentrale området mellom Stretet og 1000-tallets strandlinje.

Ifølge Wienberg (1992, Lindh 1992: 47f) oppviser ikke bygårdene i Tønsberg samme homogenitet mht. bredde/lengde eller fortetting som i Oslo. Fortetting kunne

skje i løpet av 1100- og 1200-tallet, men dette gjelder i første rekke den strandnære bebyggelsen. I de øvre deler av byen kunne en viss fortetting skje i deler av bygårdene. Derimot ser de langsmale gårder ned mot sjøen ut til å være et fellestrekk for begge byene. I tillegg til Stretet i bakkant av den strandnære bebyggelsen medførte utvidelsen av det bebygde området at det ble etablert nok en langgate parallelt med stranden og Stretet men ovenfor denne. Dette øvre stretet er nevnt i 1378 da en nordre part av bygården Jonsgård ble solgt, og denne strakte seg "*fra nædri streteno ok til þet øfwra*" (DN XI nr. 64), men ut fra dateringer av bebyggelsen i dette området må det ha blitt etablert allerede i løpet av 1100-tallet. Avstanden mellom de to stretene er ca. 70 m.

I begge byene er det registrert avfall etter bearbeiding av jern, kobber og andre metaller, etter bearbeiding av skinn og lær for produksjon av sko og andre lærgjenstander samt etter bearbeiding av bein og gevir for produksjon av bl.a. kammer og nåler. Smedene er lokalisert i byenes utkant, mens de øvrige handverkerne ikke ser ut til å ha vært dirigert til spesielle områder av bebyggelsen på 1000- og 1100-tallet. På 1200-tallet ble skomakervirksomheten samlet i området nord for Hallvardskirken og øst for Nordre strete (Molaug 2006). Her er det funnet store mengder læravfall. I Sverres saga om kampene i 1197 heter det at Sverre "[...] snudde sør etter Geilene langsmed skomakarbuene og fram til Hallvardskyrkja" (Sverre-soga kap. 164).

BODER OG BRYGGER

Det er langgrunt i Bjørvika ved middelalderbyen, og arkeologiske utgravninger har vist at det har vært en stadig ekspansjon utover i sjøen fra slutten av 1100-tallet (Molaug 2002). Dette skyldtes delvis landhevning, delvis tilslamming og også ønsket om at stadig større båter og skip kunne legge til (Molaug 2012). Sjøbodene ble etter hvert bygget på bolverkskar ute i sjøen, med gangveier inn til land eller basert på omlasting av varer mellom store båter og mindre båter. Det er omtalt brygger og også påvist slike arkeologisk utenfor kongsgården, bispegården og Clemensallmenningen (Molaug 2002, 2012). Mens bryggene utenfor kongsgården ser ut til å ha gått av bruk i løpet av 1300-tallet, har det vært stor virksomhet og reising av brygger utenfor Bispeallmenningen ut hele middelalderen, også på slutten av 1300-tallet og på 1400-tallet (Engen og Johansen 2013, Molaug 2012).

Havneområdet i Tønsberg var ikke på langt nær så langgrunt som i Oslo. I nordvest der den eldste utparselleringen ser ut til å ha skjedd, sørøstover fra kongsgården under Berget, ble det tidlig konstruert bolverkskar på stadig dypere vann. På et tidlig tidspunkt må utfyllingene her således ha opphørt av naturlige årsaker. I sørøst nær premonstratenserklosteret, samt midtveis langs bebyggelsen der det er et mer lang-

grunt område, ble bryggeområdet og bebyggelsen forlenget ut i sjøen i langt større grad (Lindh 1992: 49f). Disse forskjellene i topografiske forutsetninger kan skyldes bl.a. leirras i tiden før byen ble etablert. Utfyllingene kom i gang sørøst i byen kort før utparselleringen skjedde etter midten av 1100-tallet (Lindh 1992: 25f, 261f), og i hele strandsonen fulgte bodbebyggelsen etter bryggene.

KONKLUSJON

I Oslo var bybebyggelsen organisert i bygårder med relativt stabile tomter fra 1000-tallet og fram til byens siste tid. Over tid skjedde det en fortetting av bebyggelsen innenfor den enkelte parsell. Sannsynligvis økte også antallet parseller. Infrastrukturen ble utviklet slik at det fra samtlige var mulig å ha tilgang til det nytvinklede havneområdet mot Bjørvika. Trolig var også Tønsbergs strandområde utparsellert på 1000-tallet, og den samme utvikling av bygrunnen som i Oslo fant sted også her. I begge byene ser det ut til at smeder og de som arbeidet i skinn etter hvert ble lokalisert i utkanten av bebyggelsen. Begge byene var på sitt største i første del av 1300-tallet.

Hovedkonklusjon

Sett ut fra det arkeologiske kildematerialet har de to byene i de store trekk hatt en svært lik historie fra rundt 1000 og fram til slutten av 1200-tallet. Trolig er det tilfeldigheter ved hvor det har vært anledning til å gjennomføre arkeologiske undersøkelser som gjør at det er forskjeller i hvor velfundert og helhetlig beskrivelsen av det historiske forløpet i de to byene kan gjøres.

Både *Ósló* og *Túnsberg* ser ut til å ha vært gamle sentralgårder i yngre jernalder. I Oslo er det så langt spor av gårdsbebyggelse først på 900-tallet, men betegnelser som *Óslóhverfi* og *Óslóar heraðe* viser til en langt eldre gårdsbosetning. Det finnes antydninger til en bebyggelse innenfor parseller mot slutten av 900-tallet, noe som kan bety at det som Harald Hardråde skal ha etablert i Oslo rundt 1050 var det samme som Olav Tryggvason eller Olav Haraldsson gjorde på Nidarnes: en nyetablering.

Det som i første rekke skiller de to byene er deres respektive historie før ca. 1000. Slik det arkeologiske kildematerialet for Oslo foreligger fra dette tidsrommet, gis det ikke grunnlag for å karakterisere stedet som noe annet enn en gårdsbebyggelse – en gammel sentralgård. Det er kun de to områdebetegnelse som vitner om at navnet og dermed bosetningen er langt eldre enn 1000-tallet. Det er heller ikke noe som tyder på at Oslo skulle ha vært et utvekslingssted før midten av 1000-tallet, da det ikke er registrert den type gravmateriale i Osloregionen som skulle indikere et A-

emporie på eller ved *Ósló* på 900-tallet (Stylegar 2009: 91). Oslodalen har rik landsbygd med gårder fra eldre jernalder ut fra gårdsnavnene (Holmsen 1963). Gravfunn som viser kontakt med Sør-Skandinavia og Nord-Europa kommer først på 900-tallet (Schia 1991). I Tønsberg strekker gårdsbosetningen seg ved åkrene tilbake til 300-400-tallet, og de eldste bygningsrester er datert til rundt år 700. På 800-tallet forsvinner åkerdyrkingen nord under Berget, og fra samme tidsrom er det dokumentert to storhauger på Haugar så vel som et gravfelt med høystatuskarakter nede ved fjorden. Til samme tid skiller den ytre delen av Tønsberghalvøya ut som et eget gårdsbruk, Gunnarsbø, med eget gravfelt. Samlet indikerer dette at en ny funksjon er i ferd med å etableres på gårdens grunn.

Tønsberg som sentralsted i jernalderen hadde tre naturgitte forutsetninger som må ha vært medvirkende – kanskje avgjørende – for at gården ble stedet der det tidlig ble etablert utveksling. For det første lå gården i ytre Oslofjord ved hovedleia langs kysten, hvilket viser seg ved at den er referansepunkt og havn i de eldste internasjonale seilingsbeskrivelsene (se fig. 9). Beliggenheten ga stedet direkte tilgang til Nordsjøbassenget som forbandt alle landene rundt dette. For det andre var ankomst til og avreise fra havna gunstig ved at den var tilgjengelig gjennom to separate innløp.⁴ (fig. 8). For det tredje Berget, en geologisk formasjon som fra naturens side var ferdig formet som forsvarsanlegg. Selv ikke kong Sverre greide å innta det, men måtte sulte ut baglerne, til tross for at det da hadde svært beskjedne forsvarsverker.

Det er trolig disse og andre forhold som gjør at sagaene beskriver *Túnsberg* fra slutten av 800-tallet som sted for et allting, sentralsted for utveksling, og som det sted der rikskongene hadde sine representanter, leidangsamlinger og et forsvarsanlegg. Dersom en skal feste lit til Harald Hårfagres saga og enkelte andre sagaer, var det en veietablert bosetning langs strandkanten på 900-tallet, og det finnes et lite arkeologisk materiale som støtter opp om dette. Det viktigste er det faktum at både

⁴ Sandryggen som på et tidspunkt før middelalderen gjorde Nøtterøy landfast med Tønsberg er en liten endemorene. Ryggen het tidligere Stensarmen, med referanse til en markant stein – Skeljastein – og som i byloven nevnes som grensemerke for byens takmark. Under kampene med ribbungene våren 1225 lot kong Håkon Håkonsson “dra skipa sine tvert over neset utfor Skeljastein, og sidan ut i Hundesund [sundet mellom Nøtterøy og Føynland]” (Soga om Håkon Håkonsson kap. 128). Trolig var det etter dette at han “let grave ut djupet ved Skeljastein, so at ein no kan fara med kogger der før knapt var farande med vanlege skip eller småferjer” (op.cit. kap. 333). Nåværende høyde over havet for denne smale morenen er noe over 3 m, hvilket betyr at den i vikingtid må ha gjort det umulig for større båter og skip å seile ut fra *Túnsberg* denne veien. Konsekvensen er at det allerede på denne tiden må ha eksistert en kanal, lik Spangereidkanalen fra 700-tallet, og at det kong Håkon foretok var kun en nødvendig utbedring som følge av landhevingen slik sagaens ordlyd da også bør forstås (Brendalsmo og Sørensen in prep).

Lavrans-, Peter- og Mariakirken alle ble bygd ovenfor den tidligmiddelalderiske hovedgata *Stretet*, som løp parallelt med sjøen, og at de to førstnevnte har forgjengere i tre fra 1000-tallet. Den eneste rimelige forklaringen på lokaliseringen av disse kirkene er at området ned mot sjøen da allerede var utparsellert. Snorres beskrivelse av stedet på slutten av 800-tallet (*þar var þá kaupstaðir*) kan derfor oppfattes som enten en konstatering av at det på denne tiden eksisterte en form for tettbebyggelse basert på utveksling på gårdens grunn, eller – som det også heter hos Snorre – at det på gården fant sted et årlig *kaupstefna* om våren, eller også begge deler. En mulig tolkning kan derfor være at *Túnsberg* fra slutten av 800-tallet var et emporium på linje med Kaupang i Tjølling, eller helst Gokstad i Sandar – i så fall et A-emporium, men at overgangen til å bli en middelalderby skjedde først i slutten av 900-tallet eller i løpet av 1000-tallet. Dette skillet vises bl.a. ved at det ved middelalderbyens etablering ble reist kirker på stedet. Eksistensen av et emporie på *Túnsberg* fra slutten av 800-tallet og på 900-tallet er ikke utelukket, da vikingtidens gravmateriale fra Tønsberg-regionen framviser det samme funnbildet som nærområdene rundt Kaupang i samme periode (Stylegar 2009: 91).

I Oslo er utparselleringen godt belagt for 1000-tallet, men tidlig i dette århundret var det relativt få bygninger på parsellene. Blant bygningene var det både bolighus med ildsted og bygninger av stuetyper med to rom og hjørneildsted. Sistnevnte er en bygningstype som i Nidaros var i bruk allerede rundt 970 (Christophersen og Nordeide 1994). I Tønsberg er 1000-tallet nærmest et "sort hull" mht. arkeologiske observasjoner av den profane bebyggelsen, men eksistensen av (minst) to kirker med kirkegårder i dette århundret viser til en veletablert bosetning, noe sagaene spiller. Også Oslo hadde (minst) to kirker med kirkegårder på 1000-tallet. Gjennom 1100-tallet blir det bebygde arealet kraftig utvidet i begge byene, og veksten fortsetter til rundt 1300 da de var på sitt største mht. utstrekning og foretting, og store arealer var vunnet ved massive utfyllinger i havneområdet. I Oslo var det ca. 400 m bryggefront, i Tønsberg hele 600 m. Tilstedeværelsen av flere typer handverkere er påvist, og handel i stor skala reflekteres ved de tette rekkene av boder og brygger i havneområdet og langs hovedstretene. Skriftlige kilder bekrefter dette.

I begge byene ble det reist et større antall kirker, og klostre og stiftelser ble etablert innenfor byenes takmark. Det eldste hovedsetet for biskopen på Østlandet ble etablert i Tønsberg med kongens Lavranskirke som bispekirke. I tillegg har nok denne biskopen hatt så vel Oslo som Hamar som residenssteder. Valget av Tønsberg som hovedsete må skyldes stedets sentrale beliggenhet med hensyn til sjøverts kommunikasjon. Rundt 1100 var bispesetet imidlertid i Oslo, og Hallvardskirken ble påbegynt før 1130 som biskopens katedral. Fra da av var Oslo det faste residensstedet

for biskopen på det ytre Østlandet. Dette hadde selvsagt en stor betydning økonomisk for byen som oppbevaringssenter i tillegg til som religiøst sentrum.

Det skjedde en betraktelig oppgradering av Oslo som kongelig residensby under Håkon V. Magnusson. Blant annet ble kongens Mariakirke kraftig ombygd og utvidet på 1290-tallet. Få år senere ble kirken kollegiatkirke og kongelig kapell, og prostens der var kronens kansler. Denne ordningen ble formalisert i 1314, da det ble bestemt at prostens i Mariakirken skulle være kronens kansler "til evig tid". Det er også all grunn til å tro at ombyggingen av kirken hadde sammenheng med at den var ment å skulle være kongesættens gravkirke. Foruten Håkon selv og dronning Eufemia ble også kongens svigerfar, Magnus Eriksson og Håkon VI Magnusson gravlagt her. Men her er vi utenfor den perioden som artikkelen behandler. Ser vi på hvor kongene over tid ble begravet før 1300, finner vi forskjellige byer representert på 1000-tallet og tidlig 1100-tall. Fra 1130 og utover på 1100-tallet var Hallvardskirken i Oslo kongelig begravessted, men Bergen tok over på 1200-tallet med forskjellige kirker. Kun baglernes tronpretendent Erling Steinvegg (1204–7) ble gravlagt i Tønsberg, i premonstratensernes klosterkirke. Håkon unge, sønn av Håkon Håkonsson og samkonge med ham fra 1240 ble gravlagt i Oslo, i Hallvardskirken i 1257.

Kongens nærvær vises i begge byene ved kongsgård og borganlegg. Befestningen av Berget i Tønsberg ble trappet opp gjennom 1200-tallet. En viss form for befestning eksisterte senest på slutten av 1100-tallet, men under Håkon Håkonsson og sønnen Magnus ble Tunsberghus rustet opp med ringmur, kasteller og en rekke andre bygninger. Under kong Håkon var det at kongsgården nede under Berget i nordenden av byen ble rustet opp med i det minste én steinbygning. Også i Oslo skjedde en utbygging av kongsgården på 1200-tallet. Før det hadde den vært i tre. Det er nevnt i Håkon Håkonssons saga at kongen "lot husa" kongsgården. Det er antatt at ringmuren ble reist på 1220-tallet etter bybrannen i 1223. Det er også mulig at flere av steinbygningene, bl.a. porttårnet og den store hallen er fra Håkon Håkonssons tid. Mot slutten av 1200-tallet ble borgen på Akersneset påbegynt, og rundt 1300 ble det kongelige arkivet flyttet dit.

Rundt 1100 og fortsatt i nærmere 100 år gjorde danske konger tidvis sitt krav på en form for overherredømme over Viken gjeldende (jf. Soga om Magnus Erlingsson kap. 2). Forholdet til danskene har vært viktig for de norske kongene i retning av å etablere seg i bunnen av fjorden hvor de ville være mere beskyttet mot overfall (Harald Hardråde, Håkon 5). Men det var trolig like viktig også å ha et militært støttepunkt i den ytre del av fjorden. Ifølge kongesagaene oppholdt kongene seg i tiden fram til nærmere 1300 oftere i Tønsberg enn i Oslo. De inneholder 110 referanser til opphold

i Tønsberg og 48 til opphold i Oslo. Disse tallene er selvsagt basert på hvilke hendelser sagaforfatterne fant det ønskelig å berette om, og det er nettopp i forbindelse med kamphandlinger og militære aktiviteter at de to byene blir mest omtalt, men de kan likevel være indikerende for en viss preferanse fra kongenes side. Kongenes vinter-seter fra 1217 til 1299 var klart oftest i Bergen, mens Tønsberg og særlig Oslo hadde langt færre.

Ingen av de norske middelalderbyene hadde fordelen av å ligge ved munningen av store floder der handelsvarene kunne fraktes ned for utskipping i en havneby. Noen, som Tønsberg, Stavanger og Bergen ble anlagt ved gode havner langs hovedleia, sentralt i landskap med stor jordbruksproduksjon. Oslo lå langt fra leia, men hadde til gjengjeld et langt større oppland enn Tønsberg. Transport til lands foregikk enklest med slede om vinteren, mens transport til vanns måtte skje i sommerhalvåret for å unngå is. Det var derfor for Oslo et spesielt stort behov for oppbevaring av varer mellom sesongene (Nedkvitne og Norseng 1991: 176–79). Ifølge Daae (1899: 69) hadde Hamarbiskopen en residens i Oslo, tilsvarende hva erkebiskopen hadde i Bergen, rimeligvis for å ha et lagrings- og utskipingssted for naturaliainntekter og for å være til stede i en by med en utstrakt utenrikshandel. Borg og Skien var konkurrerende utvekslingssteder, begge med store bakland, men det var Oslo og Tønsberg som kongene valgte å ha som residensbyer på Østlandet. Ingen av de to byene var knyttet til handelen med samtidens viktigste eksportvare tørrfisken, slik Bergen og til dels Nidaros var, men både i Oslo og Tønsberg hadde hansaen sine faktorier. Det som likevel kan ha gitt Tønsberg et lite fortrinn framfor Oslo når det gjelder eksportvarer var nærheten til de store sildefiskeriene på Båhuslenkysten samt brislingfisket i ytre Oslofjord (Johnsen 1929: 295, 297), selv om dette kvantitativt ikke lar seg spore i det arkeologiske materialet.

Det som skjedde i løpet av tidsrommet ca. 1000 til 1300 er således rimelig å tolke som en utbygging og konsolidering av de to byene på Østlandet som kongene prioriterte som residenssteder i sitt rike, de andre var Bergen på Vestlandet og Nidaros i Trøndelag. I denne perioden utvikles de to byene tilnærmet parallelt, og begge fungerte i første rekke som konverteringssted for landskyldprodukter for den regionale eliten. Denne prosessen kan ses som del av den generelle urbaniseringen i riket, der kongen hadde residenser, borganlegg og sin regionadministrasjon i utvalgte byer. Som byer er deres historie temmelig lik historien til et flertall av de mellomstore skandinaviske byene, men med den forskjell at kongens tilstedeværelse administrativt og militært, og dermed også tilstedeværelsen av sentrale religiøse institusjoner samt representanter for den regionale elite, medførte at de ikke bukket fullstendig under i senmiddelalderen.

Bibliografi

- ADAM AV BREMEN. Beretningen om Hamburg stift, erkebiskopenes bedrifter og øyrikene i Norden. Fra latin, med innledning, noter og register ved Bjørg Tosterud Danielsen og Anne Katrine Frihagen. Etterord ved Helge Ingstad. Forlagt av H. Aschehoug & Co. i samarbeid med Fondet for Thorleif Dahls kulturbibliotek og Det norske Akademi for Sprog og litteratur. Oslo 1993.
- ANDERSSON, Hans, Hansen, G. og Øye, I. (red.). 2008. *De første 200 årene – nytt blikk på 27 skandinaviske middelalderbyer*. UBAS. Nordisk 5. Universitetet i Bergen Arkeologiske Skrifter.
- ANDRÉN, Anders. 1987. "Avgränsning eller tillhörighet? – olika principer för social organisation." I Kristian Kristiansen (red.). *Nordisk TAG. Rapport fra den første nordiske TAG-konferanse i Helsingör, 15.–17. november 1985*, 23–32. København.
- ANDRÉN, Anders. 2009. Vem lät bygga kyrkorna på Gotland? *Saga och Sed*. Kungl. Gustav Adolfs Akademiens Årsbok 2009 (pp. 31–59).
- BANG, Anton Christian. 1912. *Den norske kirkes historie*. Kristiania og København: Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag.
- BENCARD, Mogens & al. (red.). 1981 – . *Ribe excavations 1970–76*. Esbjerg: Sydjysk Universitetsforlag.
- BILL, Jan. 2013. "En ny markeds- og produksjonsplass ved Gokstad i Vestfold," 5-12. *Nicolay* Nr. 120, 2013, Oslo.
- BLIX, Peter. 1879. Fortidslevninger i Aaslo. *Den norske ingeniør- og arkitektforenings organ* 1879 nr. 3, 4, 6, 8. Kristiania.
- BRENDALSMO, Jan. 1986. *Innberetning over de arkeologiske utgravingene i Baglergaten 2–4, Tønsberg, 1981–1982*. Riksantikvaren, Utgravningskontoret for Tønsberg.
- . 1986b. *Innberetning over de arkeologiske undersøkelsene i kvartalet Øvre Langgate/Torvgaten/Fayes gate/Kammegaten, Tønsberg, 1976–1982*. Riksantikvaren, Utgravningskontoret for Tønsberg.
- . 1989. *Peterskirken, dens kirkegård og det eldste Tønsberg*. Arkeologiske rapporter fra Tønsberg nr 2. Riksantikvaren, Utgravningskontoret for Tønsberg.
- . 1994. *Tønsberg før år 1000. Fra gård til by*. Varia 28. Oslo: Universitetets Oldsaksamling.
- . 2006. *Kirkebygg og kirkebyggere. Byggherrer i Trøndelag ca. 1000–1600*. Perspektiv: 17x24, nr. 15. Oslo: Unipub forlag.
- . 2009. "I gråsonen mellom gården og byen." I Brendalsmo, Jan, Finn-Einar Eliassen og Terje Gansum (red.). *Den urbane underskog, 147–84*. Oslo: Novus Forlag.

- . 2011. “Byer og tettsteder i Norge i middelalderen og nyere tid. En forskningsmetodisk tilnærming.” I Tor Einar Fagerland & Knut Paasche (red.). *1537 – Kontinuitet eller brudd?*. 227–69. Trondheim Studies in History. Trondheim: Tapir Akademisk Forlag.
- BRENDALSMO, Jan & RIISØY, Anne-Irene. 2014. “Reida: En diskusjon av dens karakter og opphav.” I Åslaug Ommundsen, Erik Opsahl & Jo Rune Ugulen (red.). *En prisverdig historiker: Festskrift til Gunnar I. Pettersen*. 1–40. Riksarkivaren. Skriftserie 41. Oslo: Riksarkivet.
- BRENDALSMO, Jan & SØRENSEN, Rolf . 2015. “Kanalen før kanalen. Tønsbergs tilgang til Oslofjorden før 1200-tallet”. (in prep)
- BULL, Edvard. 1922. *Oslos historie*. Kristianias historie, utgitt til 300-aars jubileet 1924 av Kristiania kommune, vol 1. Kristiania: Cappelen.
- CATHOLIC ENCYCLOPEDIA. New Advent. <http://www.newadvent.org/cathen/11499b.htm> (lastet ned 17.08.2014)
- CHRISTIE, Håkon. 1966. “Haralds Oslo”. *St.Hallvard* bd.4. 191–211. Oslo
- . 1969. “Østnorske basilikaer”. I *Kirkespeilet. Årbok for Oslo bispedømme*, 111–15. Oslo.
- CHRISTOPHERSEN, Axel. 1982. “Den urbane vareproduksjonens oppkomst og betydning for den tidligmiddelalderiske byutviklingen”. *Bebyggelsehistorisk tidsskrift* nr. 3. Stockholm.
- CHRISTOPHERSEN, Axel & Sæbjørg W. NORDEIDE. 1994. *Kaupangen ved Nidelva*. Riksantikvarens Skrifter Nr. 7. Trondheim.
- CRAWFORD, Barbara E. 2004. “The churches dedicated to St. Clement in Norway”. *Collegium Medievale* 17, 100–31. Oslo: Novus forlag.
- DAAE, Ludvig 1899. “Om Stavanger Stift i Middelalderen”. *Historisk Tidsskrift* 3. Række, 5. Bind, 218–336. Særtrykk s. 1-121. Christiania: Grøndahl & Søns Bogtrykkeri,
- DAAE, Ludvig og HUITFELDT-KAAS. 1895. *Biskop Nils Glostrups Visitatser i Oslo og Hamar Stifter 1617–1637*. Udgivne for det Norske Historiske Kildeskriftfond ved Dr. Ludvig Daae og H. J. Huitfeldt-Kaas. Christiania: Thronsen & Co.s Bogtrykkeri.
- DAHLIN, Elin. 1982. *Middelalderens bispegård i Oslo. En bygningsarkeologisk undersøkelse*. Stensil. Magistergradsavhandling, Universitetet i Oslo.
- . 1990. “Med Fischer i middelalderens bispegård i Oslo”. *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevarings årbok 1990*, 105–24. Oslo.
- De eldste østlandske kristenrettene* [Eidsivatingslova (E) og Borgartingslova (B)]. Utgitt ved Eyvind Fjeld Halvorsen & Magnus Rindal. Riksarkivet. Norrøne tekster nr. 7. Oslo, 2008.

- DUBY, George. 1981. *The age of the cathedrals: art and society 980–1420*. (translated). London: Croom Helm.
- EIDE, Ole Egil. 1973. *De toskipede kirker i Oslo*. Magistergradsavhandling. Universitetet i Bergen.
- . 1975. “De eldste norske byenes planmønster.” *Historisk tidsskrift* 54. 1–21.
- . 2008. “Om muremåter og kirkedateringer i 1100-tallets Norge”. *Collegium Mediaevale* vol.20 2007. 137–68. Oslo: Novus forlag.
- EMANUELSSON, Anders 2005. *Kyrkojorden och dess ursprung. Oslo biskopsdöme perioden ca 1000 – ca 1400*. Dissertations from the Department of History, Göteborg University, 44. Göteborg.
- ENGEN, Trond og JOHANSEN, Lise-Marie B. 2013. *Arkeologiske undersøkelser i Dronning Eufemias gate. Havneanlegg fra middelalder*. NIKU oppdragsmelding 2011/103. Oslo.
- ERIKSSON, Anna-Lena. 1995. *Maktens boningar. Norska riksborgar under medeltiden*. Stockholom: Almqvist & Wiksell International.
- ERIKSSON, Jan E.G. 1990. *De arkeologiske undersøkelsene i Storgaten 47, Tønsberg 1971*. Arkeologiske rapporter fra Tønsberg nr. 5. Riksantikvaren, Utgravningskontoret for Tønsberg.
- . 1992. “Sten eller torv eller tre? Tidlig og førmiddelaldersk bebyggelse i Tønsberg”. I Jan-Erik Augustsson (red.). *Medeltida husbyggande. Symposium i Lund 1989*. 28–42. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- . 1994. “Tønsberg på Snorres tid”. I Turid Branstad & Jan E.G. Eriksson (red.). *Snorre – litterat og historiker*. Seminar 24.–26. november 1993. 9–16. Tverrfaglige seminarer i Tønsberg, rapport nr. 2. Tønsberg Bibliotek og Riksantikvaren, Utgravningskontoret for Tønsberg.
- ERIKSSON, Jan E. G. og THORESEN, Per (red.). 1976. *Middelalderbyen*. Utgitt av Stiftelsen Gamle Tønsberg. Bind-/heftenr. 5. Tønsberg.
- FALK, Hjalmar & TORP, Alf. 1903–6. *Etymologisk ordbog over det norske og det danske sprog*. Faksimile 1991. Oslo: Bjørn Ringstrøms antikvariat.
- FAYE, Ludvig. 1882. *Hospitaler og milde Stiftelser i Norge i Middelalderen*. Kristiania.
- FISCHER, Gerhard. 1950. *Oslo under Eikaberg*. Oslo: Aschehoug.
- . 1965. *Kirkebygget i middelalderen*. Domkirken i Trondheim. Bind 1. Norges kirker. Riksantikvaren.
- GANSUM, Terje 2013. *Haugar & Haugating. Archaeology of mounds on an assembly site*. Haugar Vestfold Kunstmuseum. Tønsberg: Cicero Grafisk AS.
- Grettis saga Ásmundarsonar*. Utgitt 1936 ved Gudni Jónsson. Íslenzk fornrit VII. Bindi. Reykjavik.

- GJESSING, Helge. 1913. *Tunsbergs historie i middelalderen til 1536*. Kristiania: Steen'ske Bogtrykkeri og Forlag.
- GRIEG, Sigurd. 1943. *Vestfolds Oldtidsminner*. Arkeologiske landskapsundersøkelser i Norge II. Utgitt ved A. W. Brøgger. Universitetets Oldsaksamling. Oslo.
- GUNNES, Erik. 1996. *Erkebiskop Øystein. Statsmann og kirkebygger*. Oslo: Aschehoug forlag.
- HANSEN, Gitte. 2005. *Bergen c 800–c 1170. The Emergence of a Town*. The Bryggen Papers. Main Series no.6. Bergen.
- HELLE, Knut. 1980. "Handelsplass – by". I *Handelsplats-stad-omland. Symposium om det medeltida stadsväsendet i Mellansverige. Sigtuna 7–8 februari 1979*. Medeltidsstaden 18. 16–23. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer Rapport. Stockholm, Göteborg.
- . 1982. *Bergen bys historie. Bind I*. Bergen – Oslo – Tromsø: Universitetsforlaget.
- . 1996 (1974). *Norge blir en stat. 1130–1319*. Bergen – Oslo - Tromsø: Universitetsforlaget.
- . 1999. Olavskirken 1250–1350 – sognekirke og kongelig kapell. I S. I. Langhelle & B. Lindanger (Eds.). *Kongskyrkje ved Nordvegen. Olavskyrkja på Avaldsnes 750 år*. Haugesund: Aksdal, 54–103.
- . 2006. Innledning: "Byer som historisk fenomen". I Knut Helle, Finn-Einar Eliassen, Jan Eivind Myhre og Ola Svein Stugu. *Norsk byhistorie*, 9–19. Oslo: Pax Forlag.
- HENNINGSMOEN, Kari E. 1980. "En karbon-datert strandforskyvningskurve frå søndre Vestfold. Fortiden i søkelyset". I *Datering med 14c-metoden gjennom 25 år*. 239–47. Utgitt av Laboratoriet for Radiologisk Datering. NAVF. Trondheim.
- HODGES, Richard. 1982. *Dark age economics: the origins of towns and trade A.D. 600–1000*. New York: St. Martin's Press.
- HOLMSEN, Andreas. 1963. Ødegårder i Osloherad. *St. Hallvard* hefte 7 1963. Oslo, s.289–338.
- . 1976. *Nye studier i gammel historie*. Oslo: Universitetsforlaget.
- . 1982. "Integreringen av innlandsdistriktene i det gammelnorske riket". I Steinar Imsen & Gudmund Sandvik (red.). *Hamarspor. Eit festskrift til Lars Hamre*. 9–19 Oslo-Bergen-Tromsø: Universitetsforlaget.
- HOLT, Richard. 2009. "Medieval Norway's urbanization in a European perspective". I Brendalsmo, Jan, Finn-Einar Eliassen og Terje Gansum (red.). *Den urbane underskog*. 231–46. Oslo: Novus Forlag.
- HOLTSMARK, Anne. 1961. = *Sverres saga* etc – se denne
- HOMMEDAL, Alf Tore. 1986. *Olavsklosteret i Oslo. Bygningshistorikk, med dateringsfor-*

- søk av klosteranlegg og eldre bygningsdelar*. Del I–II. Upublisert magistergradsavhandling. Universitetet i Bergen.
- HORGEN, Randi. 1995. *Håkon Vs Mariakirke i Oslo. Bygningsbeskrivelse og tolkninger*. 2 bd. Magistergradsavhandling Universitetet i Oslo.
[http://www.tonsberg.kommune.no/cms/cms.nsf/\\$all/6219A0A92F77B5EDC125733F00373003](http://www.tonsberg.kommune.no/cms/cms.nsf/$all/6219A0A92F77B5EDC125733F00373003) (07.09.2013)
- HØEG, Helge & al. 1987. *Feltet "Mindets tomt". Stratigrafi, topografi, daterende funn-grupper*. De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo. Bind 1. Oslo, Bergen, Tromsø.
- INDREBØ, Gustav 1931. "Fylke og fylkesnavn". *Bergen Museums Årbok 1931*. 3–54. Historisk-antikvarisk rekke nr. 1. Bergen.
- . 1936. "Fjordung". *Bergens Museums Årbok 1935*. Historisk-antikvarisk rekke Nr. 1. Bergen.
- JOHNSEN, Arne Odd. 1974. "Omkring grunnleggingen av klosteret på Hovedøya". I Fridtjov Birkeli, Arne Odd Johnsen, Einar Molland (red.). *Oslo bispedømme 900 år*. 37–49. Oslo.
- JOHNSEN, Oscar Albert. 1929. *Tønsbergs historie. Bind 1. Middelalderen*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.
- KLÜWER, Lorents Diderich: *Antiqvariske Iagttagelser paa en Reise gjennem Deele af det Norden og Søndenfeldske Norge i Aaret 1823*. <http://www.ntnu.no/ub/spesialsamlingene/digital/ntnu196.html>
- KNIRK, James. 1988. "Arbeidet ved Runearkivet, Oslo". *Nytt om runer* 3. Oslo.
- KRAG, Claus. 1995. *Vikingtid og rikssamling 800–1130*. Aschehoug's Norgeshistorie, bind 2. Oslo. Oslo: Aschehoug.
- . 2000. *Norges historie fram til 1319*. Oslo: Universitetsforlaget.
- LANGE, Christian C.A. 1856. *De norske Klosters Historie i Middelalderen*. Christiania.
- LIDÉN, Hans Emil og Ellen Marie MAGERØY. 1980–90. *Norges kirker*. Bergen. Bind 1–2. Norske Minnesmerker. Oslo.
- LINDH, Jan. 1992. *Arkeologi i Tønsberg I – Søndre bydel*. Riksantikvarens rapporter 20. Brummundal.
- LUNDE, Øivind. 1993. "Premonstratensernes kloster i Tønsberg – kirken og klosteranlegget". I Jan E.G. Eriksson & Kari Schei (red.). *Tverrfaglige seminarer i Tønsberg, Rapport nr. 1*. 9–22. Tønsberg.
- MEYER, Regin. 2014. *Arkeologisk forundersøkelse: Kongsgårdsruinen i Tønsberg*. NIKU Oppdragsrapport 11/2014. Oslo.
- MOLAUG, Petter B. 2000. *Oslo 1000 år!* Universitetets kulturhistoriske museer. Oslo.

- . 2002. *Oslo havn i middelalderen*. NIKU strategisk instituttprogram 1996–2001. NIKU 122. Oslo.
- . 2006. Håndverk i middelalderens Oslo. I Glørstad, H., Skar, B. & Skre, D (Red). *Historien i forhistorien. Festskrift til Einar Østmo på 60-årsdagen*, 349–63. Kulturhistorisk museum. Skrifter 4. Universitetet i Oslo.
- . 2008. “Oslo fra 1000 til 1200”. I Andersson, Hans, Hansen, Gitte & Øye, Ingvild (red.) *De første 200 årene – nytt blikk på 27 skandinaviske middelalderbyer*. UBAS. Nordisk 5. 73–92. Universitetet i Bergen Arkeologiske Skrifter.
- . 2012. “Oslo havn før 1624”. *Viking* 2012. 211–36. Oslo.
- . in prep. “From the Farm of Oslo to the Townyard of Miklagard”. UBAS. Universitetet i Bergen.
- MOLAUG, Petter B., FLODIN, Lena, SKRE, Dagfinn. 2000. *Oslogate 6*. Upublisert rapport fra utgravningene 1987–89. NIKU. Oslo.
- MORCKEN, Roald. 1978. “Veien mot nord. Vikingtidens distansetabell langs den norske kyst fra svenskegrensen til Hvitehavet.” *Sjøfartshistorisk Årbok* 1977. 7–82. Bergen.
- MUNCH, P.A. 1852. “Undersøgelser om de ældste kirkelige Forhold i Norge”. Udgivet af Christian C.A. Lange. *Norsk Tidsskrift for Videnskab og Litteratur*. Femte Aargang. 1851–52. 1–45. Christiania: Seilberg & Landmarks Forlag hos Carl E. Berner & Comp.
- MÜLLER, Jens. 1842. Beskrivelse over den ældste Kjøbstad i Norge, Tønsberg/ kortelig forfattet og udgivet av Jens Müller saaledes som den af ham sel er forfattet og udgivet den 8de mai 1750. Tønsberg: H.G. Wang.
- NEDKVITNE, Arnved og Per NORSENG. 1991. *Byen under Eikaberg. Oslo bys Historie*. Bd.1. Oslo: Cappelen.
- NICOLAYSEN, Nicolay. 1862–66. *Norske Fornlevninger*. Kristiania: Carl C. Werner & Comp’s Bogtrykkeri.
- (NIKU arkeologiblogg wordpress.com). <http://nikuarkeologi.wordpress.com/>
- NILSEN, Helge. 1976. *Norrøne historieskriveres syn på de eldste norske byenes oppkomst og tidlige utvikling*. Bergen. Stencil. Hovedfagsavhandling Universitet i Bergen. Bergen.
- Noregs kongesoger 1–4*. Finn Hødnebo & Hallvard Magerøy (red.). Jubileumsutgåva 1979. (=Soga om Harald Hardråde, Soga om Harald Hårfagre, Soga om Olav Kyrre, Soga om Magnussønene, Soga om Magnus Erlingsson, Soga om Håkon Håkonsson, Soga om Olav den heilage). Oslo: Det Norske Samlaget.
- NÄSMANN, Ulf 1991. “Det syvende århundrede – et mørkt tidsrum i ny belysning”. I Peder Mortensen og Birgit M. Rasmussen (red.). *Fra stamme til stat. Høvdingsamfund og kongemakt*. Jysk Arkæologisk selskabs Skrifter XXII:2. Viborg.

- NORDEIDE, Sæbjørg W. & GULLIKSEN, Steinar. 2007. "First Generation Christians, Second Generation Radiocarbon dates: The Cemetery at St. Clement's, Oslo." *Norwegian Archaeological Review* Vol.40 no. 1. 1–25. Oslo: Taylor & Francis, Routledge.
- NORDMAN, Ann-Marie. 1989. *De arkeologiske undersøkelser i Storgaten 18 og Conradis gate 5/7, Tønsberg 1987 og 1988. Del 1–2*. Arkeologiske rapporter fra Tønsberg nr. 1. Tønsberg.
- NOSOV, Evgenij N. 1992. The Problems of European Urbanism: a view from the East. Upublisert hovedforedrag fra konferansen 'Medieval Europe 1992', York, September 1992.
- NYBERG, Tore 1984. "Stad, skrift och stift. Några historiska inledningsfrågor". I *Adam av Bremen. Historien om Hamburgstiftet och dess biskopar*. Översatt av Emanuel Svenberg. 295–339. Stockholm: Proprius Förlag.
- . 1991. "Adam av Bremen och Florenslistan". *Scandia* Vol. 57, No. 2. 1991 153–89.
- Olafs saga hins helga*. Efter pergamenthaandskrift i Uppsala Universitetsbibliotek, Delagardieske samling nr. 8:2. Utgit af Den Norske Historiske Kildeskriftkommission ved Oscar Albert Johnsen. Kristiania. 1922.
- OLSEN, Oluf. 1962. Utgravningene av kongsgården på Sørenga, Oslo somrene 1961–62. Orientering vedrørende funnfortegnelse felt- og lagbetegnelser m.v. Upubl. Riksantikvarens arkiv.
- PETERSÉN, Anna. *NIKU Oppdragsrapport 140/2014*. City Shopping. Storgaten 30–32. 2011. (in prep.)
- PETTERSEN, Gunnar I. 2000. "Handel og priser i Norge i middelalderen". *Collegium Medievale* vol. 13. 203–28. Oslo.
- . 2013. *Priser og verdiforhold i Norge ca. 1280–1500*. Riksarkivaren. Skriftserie 39, Oslo.
- PETTERSON, Dan. 1991. *De arkeologiske undersøkelser i Storgaten 16, Tønsberg 1991*. Arkeologiske rapporter fra Tønsberg Nr 7. Riksantikvaren, Utgravningskontoret for Tønsberg.
- POUNDS, N.J.G. 2000. *A History of the English Parish*. Cambridge: Cambridge University Press.
- RASMUSSEN, Poul. 1981. "Herred". *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*. Bind 6. Viborg, 1981 (1956–78).
- REED, Stan. 2004. *Hamar Cathedral ruin. Archaeological investigations 1996–1998*. NIKU Rapport 6. Oslo.
- RINDAL, Magnus 2008. "Innleiing". I *De eldste østlandske kristenrettene*. Utgitt ved Eyvind Fjeld Halvorsen & Magnus Rindal. Riksarkivet. Norrøne tekster nr. 7, s. xxi–xxxiv. Oslo.

- ROALDSET, Hege. 1996. *Mariakirken i Oslo. De religiøse funksjonene*. Hovedfagsoppgave i historie. Universitetet i Oslo. Høsten 1996.
- ROBBERSTAD, Knut 1966. "Gulatinget". *Frå Fjon til Fusa. Årbok for Nord- og Midhordland Sogelag*. 19. årgang, 23–43. Bergen: I kommisjon hjå Lunde & Co.
- RYGH, Oluf. 1898a. *Norske Gaardnavne*. Akershus Amt. Kristiania.
- . 1898b. "Forord og Indledning". *Norske Gaardnavne*. Kristiania.
- SANDVIK, Gudmund 1955. *Hovding og konge i Heimskringla*. Oslo: Akademisk forlag.
- . 1969. "Austlandsbasilikaene si gåte." I *Kirkespeilet. Årbok for Oslo bispedømme*, 117–123. Oslo.
- SAXO, *Danmarks Riges Krønike 1–3*. Oversat i 1898 af Dr. Fr. Winkel Horn. Med denne oversættelse som grundlag og efter jævnføring også med ældre udgaver genfortalt på nutidsdansk af Mogens Boisen. Peter Asschenfeldt's Bogklub. København, 1985.
- SCHIA, Erik. 1987. "Søndre felt". *Stratigrafi, bebyggelsesutvikling og daterende funngrupper*. De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo, vol. 3. Alvheim & Eide, Øvre Ervik.
- . 1991. *Oslo innerst i Viken*. 2. opplag 1994. Oslo: Aschehoug.
- . 1993. Innberetning utgravning i Saxegaardshagen 28/4–18/5, Riksantikvarens utgravningskontor for Oslo. Riksantikvarens arkiv. Oslo.
- SIGURÐSSON, Jón Viðar. 2008. *Det norrøne samfunnet. Vikingen, kongen, erkebiskopen og bonden*. Oslo: Pax forlag a/s.
- . 2010. *Den vennlige vikingen. Vennskapets makt i Norge og på Island ca. 900–1300*. Oslo: Pax forlag a/s.
- SINDING-LARSEN, Holger. 1924–25. *Akershus: bidrag til Akershus' slots bygningshistorie i de første 350 aar 1300–1650 : paa grunnlag av den bygningsarkæologiske undersøkelse 1905–1924*. 2 bind. Oslo: Eberh. B. Oppi's forlag.
- SKRE, Dagfinn (ed.). 2007. *Kaupang in Skiringssal*. Kaupang Excavation Project Publication Series, Vol. 1. Norske Oldfunn vol. 22. Århus: Aarhus University Press.
- . (ed.) 2008. *Means of Exchange. Dealing with Silver in the Viking Age*. Kaupang Excavation Project Publication Series, Volume 2. Norske Oldfunn XXIII. Århus: Aarhus University Press.
- SKRE, Dagfinn og STYLEGAR, Frans-Arne 2004. *Kaupang vikingbyen*. Universitetet i Oslo, Universitetets kulturhistoriske museer. Oslo
- SKAARE, Kolbjørn 1966. "Myntklumpen fra kongsgården i Gamlebyen". *St. Hallvard* hefte 3–4, s.212–15. Oslo.
- Soga om Færøyvingane*. Omsett av Jakob Fjalestad. 3. utgåva. Oslo 1974.
- Soga um Jomsvikingarne*. Gamalnorsk grunntekst og nynorsk umsetjing ved Albert Joleik. Oslo 1910.

- STEEN, Sverre. 1942 (1929). *Ferd og Fest. Reiseliv i norsk sagatid og middelalder*. Oslo: Aschehoug.
- STYLEGAR, Frans-Arne. 2009. "Kaupangs omland og urbaniseringstendenser i norsk vikingtid". I Jan Brendalsmo, Finn-Einar Eliassen & Terje Gansum (red.). *Den urbane underskog*. 67–92. Oslo: Novus forlag.
- STYLEGAR, Frans-Arne og NORSENG, Per. 2003. "Mot historisk tid." I: Pedersen, Ellen Anne, Frans-Arne Stylegar & Per G. Norseng. *Østfolds historie*. Bind 1. 278–512. Østfold fylkeskommune.
- Sverres Saga. En tale mot biskopene*. Oversatt av Anne Holtmark. Aschehougs bibliotek for levende litteratur. Oslo 1961.
- SVEAAS ANDERSEN, Per. 1995 (1977). *Samlingen av Norge og kristningen av landet 800–1130*. 2. opplag 1995. Oslo: Universitetsforlaget.
- TESCH, Sten. 1990. "Stad og stadsplan." I S. Tesch (red.). *Makt och människor i kungens Sigtuna: Sigtunautgrävningen 1988–89*, 23–37. Sigtuna museer, Sigtuna.
- Porleifs þátr jarlsskálds*. Íslenzk fornrit IX. Reykjavík 1956. Utgitt ved Þórleifr Jónsson.
- VEBLEN, Thorstein. 1998 (1899). *The theory of the leisure class*. Great minds series. New York: Prometheus Books.
- VIBE MÜLLER, Inger Helene. 1971. *Østnorske basilika-anlegg : en sammenligning*. Magistergradsavhandling. Universitetet i Oslo.
- WIENBERG, Jes. 1991. *De kirkelige institutioner i middelalderens Tønsberg*. Arkeologiske rapporter nr. 6. Riksantikvaren, Utgravningskontoret for Tønsberg.
- . 1992. *Grund og gård i Tønsberg*. Arkeologiske rapporter fra Tønsberg nr. 9. Riksantikvaren, Utgravningskontoret for Tønsberg.

Forkortelser

- B = *Borgartings eldre kristenrett*. Lengre versjon, etter AM 78 4°. De eldste østlandske kristenrettene. Utgitt ved Eyvind Fjeld Halvorsen og Magnus Rindal. Riksarkivet. Norrøne tekster nr. 7. Oslo, 2008.
- DN = *Diplomatarium Norvegicum* I-XXIII (DN), utg. Chr. C. A. Lange, C. R. Unger m. fl., Christiania 1849–Oslo 2011.
- F = *Frostatingslova*. Omsett av Jan Ragnar Hagland & Jørn Sandnes. Oslo, 1994.
- JN = *Biskop Jens Nilssøns Visitatsbøger og reiseoptegnelser 1574–1597*. Udgivne efter offentlig foranstaltning ved Dr. Yngvar Nielsen. Kristiania. A. W. Brøgggers Bogtrykkeri, 1885.
- NG = Norske Gaardnavne I–XVIII. Se Rygh, Oluf.

NGL II = *Norges gamle Love indtil 1387*. Andet Bind. Udgivne ved R. Keyser og P. A. Munch. Chr. Grøndahl. Christiania, 1848.

RB = *Biskop Eysteins Jordebog*. Utgitt ved H. J. Huitfeldt. Christiania, 1879.

Reg. = *Akershusregisteret af 1622*. Udgivet af Den norske historiske Kildeskriftskommission ved G. Tank. Grøndahl & Søns boktrykkeri. Kristiania, 1916.

RN = *Regesta Norvegica I–*. Riksarkivet. Oslo. 1989 – . Utgitt for Kjeldeskriftfondet av Erik Gunnes m.fl.

St = *Oslo og Hamar Bispedømes Jordebok 1574–1577*. Utgjevne for Kjeldeskriftfondet ved Sigurd Kolsrud. Norske Kyrkjelege Jordebøker etter Reformasjonen I. Oslo, 1929.

Two Norwegian medieval Towns – Oslo and Tønsberg prior to 1300

The two medieval towns Oslo and Tønsberg have been objects of many archaeological investigations. Our aim with this article has been to discuss similarities and differences between the two towns from their establishment until around 1300, primarily based on archaeological evidence, but also taking into account the written sources. What did cause the favouring of the one or the other by the heads of society during the centuries?

The discussion on the history of Oslo and Tønsberg is very much based on the representativity of the source material. The amount of preserved medieval letters giving information on the two towns is very low, and the authors of the kings' sagas had strong socio-political programmes, meaning that the information is heavily biased when selected in the first place. Archaeological excavations have foremost been conducted in areas of modern development, not according to historical problems to be addressed.

The origins of the two towns are very different according to written sources, though both use the term *kaupstaðr*. This term, however, calls for caution, originally meaning place of trade, not a town. Thus when the sagas mentioned a *kaupstaðr* in Tønsberg at the time of king Harold Fairhair this does not necessarily mean a town with an all year stable population.

According to the sagas, king Harold Hardreign *lét reisa kaupstað austur í Ósló*. This has been supposed to be around the year 1050. But the name Oslo has been used in sagas also from the first part of the 11th C, and an early dating corresponds well with the result of archaeological excavations after 1970, both the finds of two older churchyards underneath the early 12th C church of St. Clement, finds of town habitation

from middle of the 11th C and also finds of older agricultural activity in the northern part of the town. North of the St. Hallvard church parts of a field with plough marks and also remains of houses have been found, both dated to the Viking Age. These might be part of a larger farm. The name Oslo is found in medieval documents in names of areas indicating high age, *Óslóhverfi* and *Óslóarherað*. It is likely to assume that these names have their origin in a central farm named *Ósló* older than around AD 1000. This might well have been situated in the northern area of the later town, possibly where the Bishop's residence and the St. Hallvard church were erected.

In Tønsberg archaeological excavations have demonstrated large rural activity on the peninsula in the Iron Age and several pre-Christian graves. Some minor buildings from the younger Iron Age have also been excavated. In early Viking Age a farm *Gunnarsbær* was separated from the main farm *Túnsberg*. On the hill Haugar, the *lagt-ing* was situated in the Viking Age. Radiocarbon datings indicate continuation of boundaries marked with wooden poles and possibly of roads from the from the Viking age habitation to the town of the 11th C. Dating of material from recent augering in the area between the medieval *Stræti* and the sea shows that there has been habitation in this area from around 1000 or early 11th C with accumulated, well preserved organic material. Underneath the early 12th C stone church of St. Peter, older graves have been found, dated to the 11th C.

The two towns Oslo and Tønsberg seem to have many similarities in the 11th C, although there are some differences caused by the natural topography and the main routes of communication. In Oslo land transport met transport by sea, whereas in Tønsberg most of the transport was by sea, like in medieval Bergen. In Tønsberg the development of the habitation along the shore started in the north, underneath the large mountain (*Berget*), the area where the Viking age farm probably was situated, and expanded southwards. In Oslo the oldest harbour was at the mouth of the river *Alna* in the south, by the king's residence and the end of the street *Østre strete* leading from the area of the Bishop's residence and the possible farm named Oslo being the central farm. Later, the shore towards *Bjørvika* in west was used as harbour. In both towns there were common pathways (*allmenninger*) from the streets (*stæti*) down to the harbour, and in the 12th C the habitation in both towns stretched along the whole shoreline.

The erection of churches, monasteries and other religious institutions in the two towns show large similarities. In both towns 11th C churchyards have been documented (St. Clement's in Oslo, St. Peter's in Tønsberg), and the number of parish churches in the 13th was three in both towns. In both towns a monastery was erected in the 12th C, a Benedictine nunnery in Oslo and a Premonstratensian monastery in

Tønsberg. The 12th C Cistercian monastery at Hovedøya was outside the town boundaries of Oslo. The Franciscans were established in both towns by the end of the 13th C, but only in Oslo the Dominicans built a friary.

The question of the location of the earliest bishop's seat in Eastern Norway has been debated. Written sources mention *biskup i Vik austr* (the bishop in Vik in the east of Norway) as late as the late 11th C, and there are good reasons to believe that *Vik* is identical to *Túnsberg*. It is likely that the bishop in eastern Norway was itinerant in the 11th C, as was the king, with no permanent seat. Even so, his main residence seems to have been *Túnsberg*, and St. Lawrence his episcopal church. But the king must have changed his plans, for ca. 1100 Oslo was established as the first permanent seat of a bishop in eastern Norway, and the newly erected church of St. Hallvard became his episcopal church.

Royal castles were erected in both towns. In Oslo a wooden castle was built in the 11th C. This was replaced by a compact stone castle in the 13th C. *Berget* in Tønsberg had wooden fortifications already by the end of the 12th century, and by the mid-13th century, the rock had got a ring wall and a large number of new buildings relating to its military and administrative functions. At the same time, the king also had a residence in the town. The known King's palace is from the 1200s, but it is likely that a wooden precursor existed already in the 1000s.

The main actor in both towns was the king, from the outset in the early 11th C and through the subsequent centuries. The king gave ground to and funded the first churches and some of the monasteries and continued the practice until around 1300, although the power and wealth of the different ecclesiastical institutions had increased heavily. The archaeological material roughly demonstrates similar development of the two towns in this period, both in size, type of habitation, number of ecclesiastical institutions and fortifications. From around 1300, this situation changed, largely because of the overarching political changes in Scandinavia, and for that reason Oslo got a more prominent role. But that's another story ...

Jan Brendalsmo, f. 1951, er seniorforsker ved Norsk institutt for kulturminneforskning. Hans avhandling til Dr.philos. har tittelen “*Kirkebygg og kirkebyggere. Kirkebygging i Trøndelag ca. 1000–1600*” (2006). Han har vært medredaktør for “*Den urbane underskog. Strandsteder, utvekslingssteder og småbyer i vikingtid, middelalder og tidlig nytid*” (2009) og “*Levangerhistorier*” (2013). Han har skrevet en rekke artikler om kirker i middelalderen og om norske middelalderbyer.

Petter B. Molaug, f. 1944, mag. Art., forsker ved NIKU, Norsk institutt for kulturminneforskning i Oslo. Arkeolog med vekt på middelalder og nyere tid, spesielt by og gjenstander. Red. flere bøker i serien de arkeologiske utgravning i Gamlebyen, Oslo og i NIKUs strategiske forskningsprogram Norske middelalderbyer. Forfatter av en rekke tidsskriftartikler, deler av bøker, arkeologiske rapporter m.m. Tidligere leder av foreningen Collegium Medievale og med i redaksjonen.
